

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

**Корж-Усенко Лариса Вікторівна,
Сидоренко Олена Леонідівна**

**НЕДЕРЖАВНА ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНИ:
РЕТРОДОСВІД ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ**

монографія

Суми
Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
2020

УДК 378.018.593(477)(091)
К66

Рекомендовано рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка (протокол № 4 від 25 листопада 2019 року)

Рецензенти:

Антонова О. Є. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Бойченко М. А. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

Швирка В. М. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Корж-Усенко Л. В., Сидоренко О. Л.

К66 Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики :
монографія / Л. В. Корж-Усенко, О. Л. Сидоренко. – Суми : СумДПУ імені
А. С. Макаренка, 2020. – 160 с.

ISBN 978-966-698-298-1

Монографія є першим історико-педагогічним дослідженням, в якому представлено ретроспективний аналіз генези недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, її теоретичних та організаційно-педагогічних засад. У пропонованій розвідці окреслено чинники та здійснено періодизацію розвитку недержавної вищої школи України в зазначених хронологічних межах; розкрито напрями реалізації громадської і приватної ініціативи в організації та структурній розбудові недержавного сектору; виявлено змістово-процесуальні та кадрові особливості недержавної вищої школи досліджуваного періоду. Визначено тенденції розвитку недержавної вищої школи у світовому вимірі та актуалізовано можливості використання позитивного досвіду в умовах реформування вітчизняної вищої освіти.

Монографія адресується широкому освітянському загалу та може бути використана як посібник при викладанні спецкурсів і дисциплін з історії педагогіки, педагогіки вищої школи, андрагогіки, історії України, історії філософії, краєзнавства.

ISBN 978-966-698-298-1

УДК 378.018.593(477)(091)
© Корж-Усенко Л. В., Сидоренко О. Л., 2020
© СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	9
1.1. Передумови та чинники розвитку недержавної вищої школи України в досліджуваний період	9
1.2. Теоретичні ідеї розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	20
Висновки до розділу 1	32
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ЗМІСТОВО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	35
2.1. Диверсифікація вищої школи України в досліджуваний період	35
2.2. Змістові та методичні характеристики недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	53
2.3. Специфіка студентсько-викладацького складу недержавної вищої школи України в досліджуваний період.....	77
Висновки до розділу 2	96
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	98
3.1. Український вільний університет: досвід функціонування недержавної вищої школи за кордоном	98
3.2. Сучасний стан та перспективи розвитку недержавного сектору вищої освіти України.....	115
Висновки до розділу 3.....	127
ВИСНОВКИ	130
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	133
ДОДАТКИ	154

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЖК – Вищі жіночі курси.

ДАК – Державний архів м. Києва.

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені

В. Вернадського.

ІРО (IRO) – Міжнародна організація у справах біженців.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

УВУ – Український Вільний Університет.

УНРРА (UNRRA) – Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки.

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Київ.

ЦеСУС – Центральний союз українського студентства.

ВСТУП

Сучасна Українська держава здійснює реформування системи освіти, спрямоване на формування нової генерації громадян на основі демократичних цінностей і національних освітніх традицій. Відбувається усвідомлення того, що від глибини знань, твердості переконань, моральних чеснот і наукового світогляду залежить ефективність розбудови правового громадянського суспільства і рівень життя в країні. Саме тому вивчення позитивного історичного досвіду взаємодії громадськості у процесі становлення недержавної вищої школи в часи соціально-економічних трансформацій є вельми актуальною.

Кардинальність суспільно-політичних та соціокультурних перетворень в Україні на межі ХХ –ХХІ століть сприяла динамічним перетворенням в освітній галузі. Ухвалення законів України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), цілої низки інших документів, які урівняли права закладів вищої освіти державної, комунальної та приватної форми власності у здійсненні освітньої діяльності позначилося на розбудові мережі недержавних вищих навчальних закладів та розширення можливостей громадян у реалізації права на освіту. У цьому контексті цінним є досвід функціонування недержавних вищих шкіл України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, значення яких у підготовці висококваліфікованих фахівців для різних галузей було досить значним.

Аналіз дореволюційної історіографії (М. Владимирський-Буданов (Владимирский-Буданов, 1884), М. Грушевський (1907), Д. Дорошенко (1906, 1907), М. Ковалевский (1917), Д. Марголін (Марголин, 1911, 1915), М. Сперанський (Сперанский, 1914), Г. Фальборк, В. Чарнолуський (Фальборк, Чарнолуский, 1904), П. Шмулевич (1916), К. Шохоль (1913), Г. Якубаніс (Якубанис, 1914) та ін.) засвідчує її довідковий, науково-популярний або мемуаристичний характер. У цей період недержавна вища школа України здебільшого розглядалася в контексті більш загальних досліджень або ж була представлена історичними хроніками окремих вищих навчальних закладів.

За радянських часів діяльність недержавної вищої школи не виступала предметом окремих досліджень і лише фрагментарно висвітлювалася в узагальнюючих працях (Є. Дніпров (Дніпров, 1991),

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

О. Іванов (1991), В. Лейкіна-Свірська (Лейкина-Свирская, 1981), І. Малінко (Малинко, 1985), Є. Мединський (Медынский, 1935), Є. Степанович (1991), М. Ярмаченко (1991) та ін.).

Сучасна історіографія, що бере свій початок із 90-х років ХХ століття, характеризується питомим збільшенням досліджень з філософії, соціології, історії, педагогіки, права, економіки, теорії державного управління щодо окремих аспектів діяльності недержавної вищої школи України (В. Астахова (2001, 2003, 2011), Н. Дем'яненко (Дем'яненко, Прудченко, 2005), І. Добрянський (2008), О. Драч (2011), О. Друганова (2009), К. Кобченко (2007), В. Огаренко (2001), Т. Павлова (2012), В. Постолатій (Добрянський, Постолатій, 1998), І. Прохор (2015), І. Прудченко (2005), О. Сидоренко (2011), Т. Удовицька (2002), та ін.). Подвижницька і благодійна діяльність представників різних соціальних верств та громадських товариств, зокрема щодо фундування і підтримки недержавних навчальних закладів, стала предметом досліджень П. Біліченка (2008), Л. Вовк (1997), О. Донік (2005), Н. Сейко (2006) та ін.

Окремі аспекти проблеми розвитку недержавної вищої школи висвітлено у контексті вивчення загальних питань вищої університетської освіти (О. Антонова (2014), В. Бенера (2011), Л. Березівська (2008), М. Бойченко (2015), З. Зайцева (2000), О. Кірдан (2017), В. Кремень, С. Ніколаєнко (2015), Н. Левицька (2012), А. Сбруєва (2009), О. Сухомлинська (2005), А. Ткаченко (2018), В. Швирка (2003) та ін.) або вузькоспеціалізованих досліджень (О. Бистряков (Быстряков, 1999), Л. Білан, С. Білан (2011), В. Вірченко (2006), І. Матяш (2000), О. Мельник (2009), А. Ставицька (2015), І. Федосова (2014), А. Чуткий (2013) та ін.).

Значний науковий інтерес викликає сучасна зарубіжна історіографія, аналіз якої засвідчує актуалізацію проблем становлення та розвитку недержавних вищих навчальних закладів на території України. Проте західні дослідники здебільшого здійснюють вивчення стану приватної вищої школи в часи державної незалежної України (Д. Гендель, Д. Льюїс, (Льюис, Гендель, Дем'янчук, 2007), Дж. Стетар (1996) та інші), а у працях російських учених (О. Осокіна (Осокина, 2005), Ю. Вороб'єва (Воробьева, 2005), В. Грачов (Грачев, 2000), В. Змеєв (Змеев, 2001), А. Каганович (2005), А. Кліміна (Климина, 2006), В. Солоніцин (Солоницын, 1998), І. Хацієва (Хациева, 1999), О. Цигульова (Цигулева, 2012)),

присвячених дослідженню вищої недержавної освіти в Російській імперії, майже не представлено українських матеріал.

Таким чином, аналіз історіографії засвідчив, що розвиток недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття є малодослідженою проблемою, особливо в історико-педагогічному ракурсі.

Насамперед, на нашу думку, необхідно внести уточнення до поняттєво-термінологічного апарату дослідження. Дефініційного визначення потребує саме поняття «недержавна вища школа». Зазначимо, що радянські автори, зокрема Є. Дніпров (Дніпров, 1991), О. Іванов (Іванов, 1991) здебільшого називають ці навчальні заклади «неурядовими». Сучасні вчені підкреслюють, що у світовій практиці не існує єдиного підходу до визначення поняття «недержавна освіта», синонімічно до якого використовуються терміни «приватна освіта», «вільна освіта», «альтернативна освіта», що спонукає дослідників до нових пошуків та знахідок. Так, у 2019 році на базі Міжрегіональної академії управління персоналом було проведено міжнародну конференцію «Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики» (*Проблеми*, 2019).

Дефініційна невизначеність зберігається і щодо вищих шкіл недержавного сектору, які позиціонуються як недержавні (nonstate), приватні (private), незалежні (independent) або «вільні», неурядові (non-governmental) (Грицай, 2016, с. 41–42). Деякі науковці трактують їх як «громадські та приватні» (О. Кірдан (2014), Т. Удовичька (2002) та ін.), «громадські» (О. Осокіна (Осокіна, 2005), Ю. Воробьєва (Воробьєва, 2005) та ін.). Натомість більшість авторів визначають їх як «недержавні» (В. Буяшенко (2017), В. Война (2011), В. Грачов (Грачев, 2000), І. Добрянський (Добрянский, 2008), А. Каганович (2005), А. Кліміна (Климина, 2006), А. Кобець (2011), В. Огаренко (2001), О. Рекрут (2003), В. Солоніцин (Солоницын, 1998), І. Хацієва (Хациева, 1999), О. Цигульова (Цигулева, 2012) та ін.). Зокрема, в дисертаційному дослідженні В. Грачова виокремлюються наступні ознаки вищих навчальних закладів, що визначають їх «недержавність», а саме відсутність прямого підпорядкування державним закладам вищої освіти та органам державного управління, часткового або повного фінансування з державного бюджету та прав на видання свідоцтв про закінчення

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

закладу усталеного державного зразка (Грачев, 2000, с. 18). Проте зазначимо, що остання теза не зовсім точно відповідає ситуації, адже більшість закладів із часом все ж домоглися прав, рівних державним вищим навчальним закладам.

Поділяючи думку останньої групи авторів, під поняттям «недержавна вища школа» маємо на увазі мережу вищих навчальних закладів, що створювалися та функціонували на території України в кінці XIX – на початку XX століття коштом приватних осіб, громадських об'єднань та організацій за активної участі вітчизняної інтелігенції.

Узагальнюючи дослідження сучасних науковців, зокрема В. Грачова (Грачев, 2000), Л. Корж-Усенко (2019), В. Солоніцина (Солоницын, 1998), Т. Удовицької (2002), зазначимо, що відповідно до юридичного статусу та професійної спрямованості, тобто спеціалізації та змісту підготовки фахівців, недержавні вищі школи досліджуваного періоду розподілялися на декілька груп: виші університетського типу, вузькоспеціалізовані виші (медичні, педагогічні, мистецькі, комерційні, інженерно-технічні, сільськогосподарські та ін.), народні університети.

У пропонованій монографії зосередимося на визначенні особливостей розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття задля актуалізації можливостей використання позитивного досвіду в сучасних умовах.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ
В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Передумови та чинники розвитку недержавної вищої школи України в досліджуваний період

Аналізуючи історичні передумови досліджуваного явища, необхідно зазначити, що впродовж століть широкі верстви громадськості здійснювали спроби оновлення вищих шкіл, спрямовані на підвищення якості освітніх послуг. Ретроспективний аналіз розвитку освіти на території України показує, що з часів Київської Русі питанням навчання і виховання молодого покоління опікувалися держава, церква та суспільство. Відповіддю на суспільний запит стало створення двірцевих шкіл, шкіл майстрів грамоти, розвиток практики індивідуального наставництва. Ця тенденція зберігала свою актуальність і в козацький період: тому у XVI–XVIII століттях приватна ініціатива стала вагомим фактором розвитку вітчизняного шкільництва, сприяючи розбудові мережі навчальних закладів різного рівня, зокрема братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академії, православних колегіумів, католицьких і протестантських навчальних закладів (Сидоренко, 2017). Проте внаслідок централізаційних процесів, зумовлених інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії на межі XVIII століття – XIX століть, прерогатива у врегулюванні різних сфер суспільного життя належала імперському державному апарату.

Черговий сплеск інтересу громадськості до участі в розвитку освіти припав на другу половину XIX – початок XX століття, що було пов'язано, перш за все, з інтенсивним розвитком промисловості, державними реформами, активізацією громадсько-політичних та громадсько-педагогічних рухів. Суспільно-політичними чинниками зародження недержавної вищої школи стали ліберальні реформи 60-70-х років XIX століття в освітній сфері та суспільстві в цілому (скасування кріпацтва, запровадження органів місцевого самоврядування, університетська і судова реформи тощо).

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

В означений період 80% українських земель, що охоплювали територію Наддніпрянської України (Правобережну, Лівобережну, Південну і Слобожанщину) належало до складу Російської імперії (Білан, 2011, с. 33). Під тиском громадської активності, вимог демократизації суспільства, прагнення до особистої і громадянської свободи представників інтелігенції призвели до лібералізації урядової політики в епоху Великих реформ. Взявши курс на перехід країни до ринкової економіки, імператор Олександр II усвідомлював, що запорукою формування армії вільнонайманих робітників, потрібних великій промисловості є звільнення селянства, затверджене маніфестом 1861 року. Характерними особливостями соціальних процесів на межі XIX–XX століть було збідніння дворянських сімей, подальше соціальне розшарування суспільства, «демографічний бум», зростання чисельності міського населення, збільшення активності різночинців, що склали основу нової інтелігенції. Водночас значне зниження кількості працездатного чоловічого населення внаслідок виснажливих воєн, що точилися в досліджуваний період, відкривало можливості для перегляду соціального статусу жінки та перспектив кар'єрного руху представниць жіноцтва.

Стрімкий розвиток капіталістичних відносин і науково-технічного прогресу, активізація торгівлі, освоєння багатих природних ресурсів України із залученням іноземного капіталу, налагодження транспортного сполучення між регіонами імперії, країнами Сходу і Заходу завдяки створенню розгалуженої мережі залізниць, річково-морського судноплавства, піднесення сільськогосподарського та промислового виробництва (залізорудного, гірничо-металургійного, машинобудівного, водного транспорту), висока концентрація великих капіталістичних підприємств, обладнаних новітнім устаткуванням потребували підготовки кадрів відповідної кваліфікації (Федосова, 2014; Шляхов, 2010). Соціальна затребуваність технічних і природничих спеціальностей, призначених для задоволення потреб виробництва, вимагали нової якості спеціалізованої професійно-технічної освіти, що за темпами розширення почала випереджати загальну. Погодимось з думкою сучасних науковців (Білан, 2011; Зайцева, 2000; Капеллер, 2005; Колпакова, 1996; Кравченко, 2011; Реєнт, 2007; Федосова, 2014; Шляхов, 2010), що

актуалізація ідеї започаткування вищих закладів освіти нового типу знайшла підтримку серед промисловців, прогресивних технічних і громадських діячів.

Поглиблення процесів соціальної диференціації в умовах урбанізованого суспільства, спрямованість на модернізацію економічної структури та реформування суспільних структур стало основою нової свідомості молодого покоління на основі засвоєння громадянських цінностей. Виявом змін у менталітеті батьків стало прагнення забезпечити своїм дітям пристойну освіту, що усвідомлювалося як можливість «вийти в люди», що обумовило потребу інтенсифікацію розвитку освітньої мережі (Драч, 2011).

На нашу думку, потребують урахування такі психологічні (ментальні) чинники генези досліджуваного явища, як нівеляція старих цінностей, конфлікти поколінь, прояви інноваційної поведінки молоді в умовах зародження нового індустріального суспільства, відчуття нестабільності, прагнення до самореалізації, набуття самостійності, активності, відповідальності за долю власної родини й країни. Не варто ігнорувати суб'єктивний чинник розвитку недержавної вищої школи (харизматичність, наполегливість, самовідданість, авторитетність, лідерські та організаторські здібності доброчинців і меценатів, генераторів і реалізаторів освітніх ініціатив).

Поглиблення диференціації наукового знання, теоретико-методологічна криза гуманітарних наук на межі ХІХ – початку ХХ століть, глибинні ментальні зміни, назрілі практичні виклики, широкий суспільний резонанс кризи освіти та «університетського питання» спонукали до пошуку альтернативних систем викладання, генерування нових ідей, спрямованих на перегляд ефективності державних і недержавних вищих навчальних закладів.

Фіктивність проголошеної університетським статутом 1884 року «свободи навчання і викладання», жорстка адміністративна регламентація освітнього процесу, відсутність гнучких навчальних програм, формалізм та надмірна вимогливість на іспитах, «кріпацьке становище студентів», всесильність інспекторів і педелів, боротьба з проявами корпоративної солідарності в академічному середовищі, унеможливлення здійснення студентами просвітницької роботи (позбавлення права читання в народних аудиторіях навіть брошур, перевірених

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

цензурою) стали причинами «освітнього абсентизму», зростання опозиційних настроїв в академічній корпорації, загострення критики традиційної університетської системи.

В основі парадигми недержавної вищої школи покладено соціально орієнтовану ідею підвищення освітнього рівня, створення сприятливих умов для соціального ліфту громадян, що було характерним для громадянського суспільства. Цим обумовлена спрямованість «вільних шкіл» на досягнення максимальної демократизації контингенту слухачів, незважаючи на збитки для фінансової складової їхньої діяльності. Феномен недержавної вищої школи в умовах Російській імперії розвивався за жорсткого адміністративного контролю, тиску та обмеження за активної взаємодії з місцевими органами міського самоврядування, які допомагали вирішувати організаційні проблеми. В основу недержавної вищої школи було покладено модель автономного університету, незалежного від держави, що передбачало організацію навчання в межах власної інфраструктури завдяки кооперації підсистем різних рівнів. Подібно до перших автономних університетів епохи Середньовіччя, у недержавних вищих школах розроблявся окремий статут і використовувалися власні ресурси.

Серед чинників розвитку недержавної вищої школи необхідно враховувати особливості модернізації та європеїзації суспільства Російської імперії в умовах самодержавного ладу та аграрно-індустріальної економіки. Породжені бурхливим економічним розвитком соціальні, національні, релігійні, культурні проблеми, що загострилися в різних країнах світу загрожували глобальною соціальною революцією. В контексті означених процесів до освіти були висунуті нові вимоги, що відкривали можливості здобуття широким загалом громадян затребуваних суспільством знань, в чому бачилися гарантії захисту цивілізованого світу від загроз нового століття, передусім соціальних протиріч та політичних конфліктів.

Проте жорсткі офіційні рамки державної системи унеможливлювали оперативне реагування на виклики часу, оскільки сміливі експерименти в галузі вищої освіти, що вимагали численних узгоджень і схвалень на найвищому рівні, допускались до реалізації тільки «в порядку винятку», відштовхуючи від університетського середовища талановиту молодь і професуру. Урядові кола розуміли значущість для формування світогляду

громадян характеру освіти, особливо вищої, пов'язуючи її з основами державної безпеки. Проте близько 80% фінансування на потреби університетів, що надходило від держави, було недостатнім для забезпечення всіх витрат. Питомим фінансовим каналом функціонування університетів були приватні пожертвування доброчинців і меценатів.

Водночас піднесення громадсько-педагогічного руху за реформування освіти в досліджуваний період часто суперечило освітній політиці офіційних структур Російської імперії. Адже Міністерство народної освіти здійснювало керівництво навчальними закладами переважно командно-адміністративними методами: інструкціями, заборонами, обмеженнями, закриттям наукових видань, звуженням тематики наукових досліджень, жорстким контролем за життєдіяльністю викладачів і студентів, що поглиблювалось консерватизмом та інертністю самої університетської освіти, русифікацією навчально-виховного процесу на українських землях (Косінова, 2003, с. 7).

Важливим чинником розвитку недержавної вищої школи стали конфронтація або пошук консенсусу між представниками громадських і владних структур через різне ставлення до наслідків низького рівня освіченості населення, необхідності зростання грамотності як засобу прискореного економічного розвитку, подолання браку вчительських кадрів, вирішення проблем соціальної, національної і жіночої емансипації. Серйозною проблемою для оптимізації освітнього простору, адаптації абітурієнтів до вимог вищої школи була відсутність спадкоємності між ланками шкільництва та значні прогалини в знаннях із природничих і точних наук у вихованців класичних гімназій. Відповідно у процесі становлення структурних компонентів ступеневої освіти (початкової, загальної середньої, професійної, спеціальної середньої і вищої), зростання кількості навчальних закладів різних рівнів на межі XIX – XX століть зумовлювало гострий суспільний попит на фахівців педагогічних спеціальностей, який не могли задовольнити університети.

Вельми впливовими чинниками, що позначалися на становленні недержавної вищої школи, стали різкі коливання державного курсу внаслідок переважання ліберальних або консервативних підходів. Так, допуск жінок до університетів у Російській імперії був закритий

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

університетським статутом 1863 року, попри в цілому демократичні засади документу. Водночас урядом дозволено відкриття вищих жіночих навчальних закладів громадським та приватним коштом, поставивши вирішення означеного питання під суворий бюрократичний контроль.

В контексті міжнародного виміру обраної проблеми відзначимо, що в досліджуваній період зароджувалася «перша хвиля» глобалізації, коли відбувалися інтеграційні процеси в економічній і фінансовій сферах, поживалася міграція робочої сили, налагоджувався активний науковий і культурний діалог між вченими і культурними діячами з різних країн світу, здійснювалася інтернаціоналізація систем освіти, розвивався міжнародний педагогічний туризм. Суттєвий вплив на становлення вищої жіночої освіти мав феміністичний рух в Європі та США, спрямований на досягнення особистої незалежності жінки. У 1870-х роках XIX століття право на університетську освіту, що ґрунтувалася на принципі коедукції, вибороло жіноцтво Швейцарії, Англії, Італії, тоді як владні кола Австрії і Німеччини демонстрували більшу консервативність. Дієвим став особистий приклад представниць емансипованого жіноцтва Російської імперії, які отримали вищу освіту за кордоном (передусім у Швейцарії і Франції); окремі з жінок-учених своєю науковою діяльністю здобули міжнародне визнання (як С. Ковалевська, М. Склодовська-Кюрі) (Korzh-Usenko, 2017).

Масовий освітній туризм амбітних жінок до провідних країн Європи, що супроводжувався «радикалізацією» поглядів, спонукав російський уряд до перегляду усталених поглядів на можливості інтелектуального потенціалу «представниць прекрасної статі». Для Російської імперії більш прийнятною виявилася німецька модель вищих жіночих курсів, відкритих у Берліні в 1867 році, спрямована на окрему підготовку чоловічого і жіночого студентства.

Втім, тільки революційні потрясіння 1905 року змусили російський уряд надати жінкам право навчатися в університетах; зусиллями приватної і громадської ініціативи було створено низку жіночих вищих навчальних закладів та громадських організацій. Суттєве значення для активізації «жіночого чинника» в освітніх та суспільних процесах мав Всеросійський з'їзд жінок (1913), у складі якого працювала секція з вищої освіти.

Революційні події 1905–1907 років, що змусили російський уряд до видання низки законодавчо-розпорядчих актів, стали поштовхом до змін у галузі вищої освіти (Маніфест 17 жовтня 1905 року про «громадянські свободи», скликання державної Думи, надання права представникам різних верств населення брати участь у виборах до законодавчого органу та інші). Вперше в історії Російської імперії самодержавний монарх проголосив намір «дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів, союзів» (Высочайший манифест, 1908). Одним з актів, спрямованим на реалізацію означених свобод, були «Тимчасові правила про товариства і спілки» (1906), аж до видання відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. «Загального закону про товариства і спілки». Однак цей закон так і не було видано до Лютневої революції. Таким чином, тимчасові правила були єдиним актом в історії Російської імперії, який регламентував діяльність громадських організацій.

Необхідно відзначити суперечливість означеного законодавства: хоча Тимчасові правила (Именной, 1994) проголошували свободу створення товариств без дозволу уряду, але всі наступні пункти документу спростовували цю тезу. Також вони сприяли розширенню створення різних організацій і активізації діяльності громадськості. У країні були створені партії різних політичних напрямів, які приділяли особливу увагу питанням освіти. Ліберальна професура вважала, що без раціонально організованої системи народної освіти неможливий успішний економічний розвиток країни, зміцнення її політичної могутності. Під тиском громадськості, яка доводила, що вищі недержавні навчальні заклади є засобом досягнення світової першості, російський уряд пішов на надання права деяким організаціям відкрити вищі недержавні навчальні заклади.

Наказом від 27 серпня 1905 року університетам була дарована автономія у сфері навчальної та наукової діяльності, дозволений прийом жінок (до 1908 року), що сприяло розвитку тенденції до фемінізації вищої освіти. Низка урядових, відомчих законопроектів та положень про організацію вищої жіночої освіти («Правила про випробовування осіб жіночої статі на знання курсу вищих навчальних закладів та про порядок присудження їм учених ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів» від

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

19 грудня 1911 р., Циркуляр від 20 травня 1912 року про порядок застосування Закону 19 грудня 1911 року, Циркуляр Міністерства народної освіти від 21 березня 1913 року, згідно з яким слухачки вищих жіночих курсів м. Києва отримували право складати іспити в державних комісіях без спеціального дозволу Міністерства) відкривали можливості розвитку вищої жіночої освіти.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, мотиви появи недержавних шкіл були різними (від суто політичних до викликаних потребами практики). Приміром, для курсів А. Жекуліної характерним було відволікання молоді від політичної активності та обов'язкове викладання педагогіки для підготовки майбутніх вчительок (Докладная, ЦДІАУК), тоді як для Харківських вищих жіночих курсів – динамічне зростання кількості початкових і середніх навчальних закладів (Об учреждении Устава, ДАХО).

У сучасній науковій літературі кінець ХІХ – початок ХХ століття характеризується як період реформаторських процесів: зміни в системі початкової і середньої освіти (створення нових навчальних закладів різних типів, зростання їх мережі); у змісті освіти (проголошення загальної освіти для всіх станів, розроблення нових навчальних планів і програм, відкриття простору для творчої діяльності шкіл, окремих учителів, поліпшення матеріального, правового становища та фахової підготовки вчителя, розвиток його педагогічної майстерності тощо), що вимагало підготовки нової генерації педагогічних кадрів (Березівська, 2008, с. 81).

Одними з перших вітчизняних вчених-педагогів, які заклали теоретичні засади для розвитку дидактики вищої школи, пов'язуючи особливі сподівання з розвитком приватної ініціативи і громадсько-педагогічного руху, засвоєнням зарубіжного прогресивного досвіду були К. Ушинський, М. Пирогов, О. Музиченко, С. Русова. Саме освітня сфера стала простором для реалізації гуманних прагнень справжніх подвижників, індивідуальних здібностей непересічних особистостей, які успішно конкурували з державними структурами у розробці продуктивних інноваційних проектів. Адже, як переконував класик педагогічної думки К. Ушинський, «жодні статuti, реформи, штати не зроблять нічого у такій практичній і духовній царині як освіта народу, якщо не знайдуться люди, спроможні внести в цю царину животворну силу свого могутнього духу» (Ушинский, 1948, с. 85).

У вищій школі другої половини XIX – початку XX століття відбувалося становлення перших вітчизняних наукових напрямів і шкіл цілої когорти вчених: В. Антонович, М. Багалій, М. Костомаров, І. Лучицький (історія), М. Бекетов (фізична хімія), О. Ковалевський (порівняльна еволюційна ембріологія), О. Потебня (мовознавство), Л. Ценковський (ветеринарна мікробіологія), Д. Заболотний (біологія), О. Ляпунов (механіка), М. Остроградський (математика), Т. Осиповський (астрономія) та ін. (Додонова, 2013). Взаємообміну здобутків вчених, консолідації позицій щодо вирішення нагальних проблем науки та освіти сприяло створення наукових товариств, організація конгресів, форумів, з'їздів. Слід підкреслити виняткове значення Українського наукового товариства імені Т. Шевченка для інституціоналізації української науки та розвитку ідеї вільної вищої школи наприкінці XIX – на початку XX століття (Зайцева, 2000).

Активізація науково-педагогічної думки, обговорення новітніх ідей і передового досвіду відбувалося на Міжнародних педагогічних конгресах (1900, 1901), III З'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти (1904), I Всеросійському з'їзді з педагогічної психології (1906), I Всеросійському з'їзді діячів народних університетів та інших просвітницьких установ приватної ініціативи (1908), I Всеросійському з'їзді з освіти жінок (1914), двох Всеукраїнських учительських з'їздах (1917). Гострі дебати з приводу концептуальних підходів до розвитку вищої школи розгорнулися на Всеросійському з'їзді з жіночої освіти. Так, М. Струве наполягав на реалізації триєдиної мети вищої школи – загальноосвітній, професійній і науковій, тоді як професор М. Покровський наголошував на потребі відходу від «поверхового енциклопедизму» і доводив актуальність інтенсивної спеціалізації вищої школи, на відміну від середньої школи, що забезпечувала загальноосвітні знання, потребу ліквідації аристократичного характеру освіти на користь демократичного (відхід від елітності на користь масовості) (*Труды*, 1914).

Поряд з національним характером освіти українська інтелігенція обстоювала цінності вільного виховання – свободу, самодіяльність, творчість, працелюбність, вільний розвиток, що розглядалися в контексті самоідентифікації. На думку видатного українського педагога та громадського діяча І. Огієнка, рівень освіченості й

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

майстерності педагога визначає майбутнє нації, є суттєвою ознакою професіоналізму, вміння цілеспрямовано й наполегливо працювати над собою, здобувати нові й удосконалювати вже набуті знання, самовдосконалення особистості як вищої духовної потреби і процесу набуття свободи (Тринус, 2017).

Складною проблемою у стрімкому розвитку вищої школи була відірваність освіти від потреб практики та актуальних проблем рідного народу, невирішеність національної проблеми, соціальна і гендерна дискримінація. Початок ХХ століття увиразнив новітні тенденції до диверсифікації, демократизації, гуманізації, гендерної рівності, що засвідчило докорінну руйнацію суспільних стереотипів: монополію держави у галузі вищої освіти було подолано завдяки альтернативним вишам – результатом приватної та громадської ініціативи; дворян на студентських лавах і за викладацькими трибунами потіснили різночинці й селяни; на противагу авторитаризмові всесильного викладача зароджується суб'єкт-суб'єктний підхід у взаєминах зі студентською молоддю; тисячолітнє панування чоловіків у царстві розуму завершилося блискучими перемогами жіноцтва (Драч, 2011).

Прогрес у розвитку вищої школи досліджуваного періоду завдячує насамперед приватній і громадській ініціативі, причому спочатку основними жертводавцями виступили представники інтелігенції, передусім університетські професори та члени їхніх родин. Необхідно врахувати такі чинники, як інституалізація педагогіки як окремої галузі наукового знання, суперечності між течіями правлячої еліти, представниками офіційної і гуманістичної педагогіки, формальною і матеріальними підходами до визначення змісту освіти, філантропічні та меркантильні мотиви фундаторів у ситуації морального і громадянського вибору.

Як зазначає О. Драч (2011), громадянське суспільство у Російській імперії застосовувало традиційні форми роботи (популяризацію у пресі, залучення пожертв, організацію благодійних концертів та свят для збору коштів) і запроваджувало нові (безкоштовне надання приміщень та обладнання в користування курсам, відмова професорів від платні, повна господарська самостійність жіночих гуртків тощо). Позитивним був перший досвід громадської активності та самоуправління на вищих жіночих курсах, що засвідчив організаторські й адміністративні

здібності студенток, переконавши скептиків у спроможності здобувати та практично втілювати здобуті знання і вміння.

Потужними центрами генерування освітніх ініціатив у досліджуваний період були університетські міста: Київ, Харків, Одеса. За науковим та економічним потенціалом Одеса була третім містом у Російській імперії, тісно пов'язаним з великими європейськими та світовими державами завдяки включенню до зони вільної торгівлі. Найрозвинутішою серед українських земель була Харківська губернія, що, на думку Д. Дорошенка, стала основою культурного і національного відродження, об'єднавши традиції минулого і новаторські ідеї майбутнього (Дорошенко, 1991). На початку ХХ століття першість за кількістю недержавних вищих шкіл серед міст України належала Києву. Катеринослав і Одеса як центри єврейського націоналізму півдня Російської імперії виявляли зацікавленість у створенні вищих шкіл для євреїв, які зазнавали значної дискримінації в Російській імперії.

Вагомим чинником інтенсифікації громадсько-просвітницького активізму інтелігенції стали події Першої Світової війни (1914–1918), що актуалізували попит на фахівців з медицини, фармації, технічних спеціальностей.

Таким чином, врахування схарактеризованих чинників та використання ретроспективного аналізу дозволяє здійснити періодизацію розвитку недержавної вищої школи та виокремити такі етапи: I – початково-апробаційний (1876–1905 рр.), пов'язаний зі створенням зусиллями приватної і громадської ініціативи та першим досвідом діяльності вишів нового типу, зорієнтованих на державні стандарти; II – структурно-організаційний (1905–1917 рр.), для якого характерною була поступова інституалізація й активна розбудова окремого сектору недержавної вищої школи на основі активізації громадсько-педагогічного сподвижництва; III – інноваційно-перетворювальний (1917–1920 рр.), упродовж якого відбулося юридичне визнання повноцінності статусу недержавних вищих шкіл, здійснювалися активні спроби інтенсифікації педагогічного процесу з використанням нових наукових підходів, активізації студентського самоврядування реалізації академічної, кадрової та фінансової автономії.

Хронологічні межі означених етапів визначаються передусім нормативно-правовими актами, що унормовували діяльність

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

недержавних вищих навчальних закладів: 9 квітня 1876 року – видання наказу Олександра II про надання права Міністерству народної освіти на створення в університетських містах вищих жіночих курсів; 3 грудня 1905 року – затвердження Миколою II доповіді Міністра народної освіти І. Толстого про дозвіл на відкриття недержавних навчальних закладів усіх рівнів. Визначення хронологічних меж, датованих 1917 та 1920 роками обумовлено інноваційними процесами, започаткованими докорінними суспільно-політичними та культурно-освітніми змінами в українському суспільстві в часи правління українських урядів та остаточним встановленням на території України радянської влади, що призвело до ліквідації недержавного сектору вищої освіти після ухвалення Наркоматом освіти УСРР постанови «Про реформу вищої школи».

Кожен із представлених етапів характеризувався структурно-організаційними та змістово-процесуальними особливостями, викладеними в наступному розділі.

1.2. Теоретичні ідеї розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX ст.

У підрозділі проаналізовано ідеї вчених, педагогів, освітніх і громадських діячів, які працювали в закладах освіти, наукових та культурно-просвітницьких товариствах на території України, тісно співпрацювали з представниками національної інтелігенції, здійснюючи суттєвий вплив на розвиток недержавної вищої школи. Продемонстровано кореляцію поглядів вітчизняних та західних просвітників щодо «вільної» вищої освіти.

Поглиблення диференціації наукового знання, активізація процесів національної самоідентифікації населення, загострення кризових явищ у вищій освіті, назрілі практичні виклики, широкий суспільний резонанс «університетського питання» на межі XIX–XX століть спонукали інтелектуалів до генерування нових ідей, спрямованих на перегляд місії університету, з'ясування переваг та недоліків вищих навчальних закладів, розроблення та спроб запровадження у практику оригінальних освітніх проектів.

В означеному контексті суттєвим евристичним потенціалом насичені праці західних репрезентантів реформаторської педагогіки

другої половини ХІХ – початку ХХ століття Т. Арнольда, Т. Веблена, В. Грундтвіга, Е. Дюркгейма, К. Маннгейма, Ф. Моріса, П. Наторпа, Дж. Рескіна, Д. Стюарда, А. Тойнбі, М. Шелера та інших, у працях яких представлено інноваційні моделі «вільної вищої школи» (своєрідну альтернативу класичному зразку), «відкритого» «народного університету», покликані сприяти «соціальній та розумовій емансипації» народу, масовізації освіти, успішному виконанню громадянської функції.

Варто зауважити, що зазначені діячі були те тільки теоретиками, але й активними практиками, безпосередніми учасниками руху за вільну вищу школу. Приміром протестантський теолог В. Грундтвіг (Данія) пов'язував покликання народного університету зі зміцненням релігійного світогляду в народному середовищі, поглибленням знань про рідний край і народну культуру. Апологетом оксфордської моделі народного університету був професор Ф. Моріс, який прагнув завдяки лекційній роботі науково-популярного змісту, що здійснювалася на християнських засадах серед соціальних низів сприяти зняттю соціального напруження та нейтралізації революційного характеру робітничого руху. Автором дещо відмінної – кембриджської моделі народного університету, спрямованої на систематичну наукову підготовку із використання ретельного контролю знань слухачів вважається професор Д. Стюард.

На думку англійського професора Дж. Рескіна, здобуття освіти в народному університеті мало слугувати не стільки особистому піднесенню, а передусім стати засобом усвідомлення великих соціальних і політичних проблем сучасності, основою для суспільнокорисної діяльності (*Матеріали*, 1908). У розумінні англійського професора А. Тойнбі найважливішим було прищепити слухачам – вихідцям із народу усвідомлення того, що «людина є подібною до дерева: корінням занурюється в землю, а верхівкою тягнеться до небес» (*Народная*, 1910, с. 218).

Значної популярності серед представників вітчизняної інтелігенції, подвижників освітянської справи досліджуваного періоду набули праці, присвячені висвітленню теорії та практики вільних вищих шкіл для народу, зокрема Дж. Русселя «Народні університети в Англії та Америці» (1897), С. Вебба і С. Вельса «Універсальні заклади для робітників у Лондоні» (Каптерев, 1901).

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

К. Маннгейм пов'язував перспективи реалізації ідеї безперервної освіти із функціонуванням нових типів вищих шкіл, що саме почали виникати в багатьох західних країнах, прагнучи поглибити зміст поняття «соціальної освіти», розкрити її можливості для консолідації суспільства, утвердження світоглядних позицій різних поколінь, задоволення глибинних потреб громадян, незалежно від вікових відмінностей, у поглибленні уявлень про світ, суспільство, професію, набутті впевненості та переконливості в широкому суспільному діалозі (Маннгейм, 1994). У книзі «Вища освіта в Америці» Т. Веблен визнав комерціалізацію вищої школи в західному капіталістичному світі значно небезпечнішою, ніж державна узурпація. Адже в нових реаліях лідерами суспільної думки стали підприємці та «технічна еліта», для яких знання є товаром на ринку послуг, що перетворює вищу школу на підприємство з певними показниками успішності та привабливості для споживача, що супроводжується переходом від елітарності до масовізації освіти.

Згідно з баченням ідеолога неокантіанства, патріарха соціальної педагогіки, професора П. Наторпа, «Народні академії» є майданчиком, де кожен вчений може успішно реалізовувати суспільну функцію для досягнення загального блага та сприяти формуванню індивіда, здатного творити культуру спільно з іншими людьми. Професор Е. Дюркгейм пов'язував місію народних вищих шкіл з розвитком сумління, моральної монолітності та солідаризації всіх членів суспільства (Дюркгейм, 1991). Завдяки народним університетам, на думку вченого, можливо було б поліпшити матеріальне й соціальне становище, життєві та кар'єрні перспективи робітників і нації в цілому. За задумом Е. Дюркгейма, включення народних вищих шкіл в якості повноцінних самодостатніх осередків до складу «великих університетів», вирішення змістових і кадрових проблем (узгодження навчальних програм, підвищення професійного рівня викладацького складу), дозволить новоствореним університетським комплексам стати рушієм суспільно-політичних процесів.

За визначенням А. Флекснера, університет має бути «дзеркалом», в якому відображається душа народу. Для професора М. Шелера покликання народного університету передусім пов'язане із здійсненням національно-консолідуючої функції і забезпеченням

духовного єднання нації (Scheler, 1980). Таким чином, в інтерпретації теоретиків вільної вищої школи релігійну домінанту в діяльності навчальних закладів поступово було витіснено суспільнокорисною, культуро- і націєтворчою.

Потужним імпульсом активізації інноваційних процесів у розвитку вищої освіти слугувало піднесення науково-педагогічної думки в галузі педагогіки вищої школи, що розглядалася німецькими вченими Е. Бернгеймом і Г. Швідкунцом як окремий напрям реформаторської педагогіки (Черкашин, 2018, с. 128). Вчені заявили, оскільки викладання має ґрунтуватися на чіткій науковій теорії, то академічна педагогіка (педагогіка вищої школи) вимагає виокремлення із системи педагогічних наук для забезпечення професіоналізації науково-педагогічної діяльності, що викликало гострі дискусії в академічному середовищі між їхніми однодумцями, послідовниками та опонентами. Саме Г. Швідкунц став ініціатором створення «Товариства педагогіки вищої школи» та інституту дидактики вищої школи, зорієнтованих на міжнародне співробітництво у зазначеній галузі. Значна увага приділялася опрацюванню і засвоєнню позитивного зарубіжного досвіду, особливо американського, де на межі ХІХ–ХХ століть виникали нові приватні університети та інші типи вищих шкіл, розроблялися дидактичні концепції, що керувалися більш демократичними, індивідуальними, прагматичними підходами, забезпечуючи відкритість до суспільних потреб та педагогічних інновацій (Черкашин, 2018, с. 145).

На міжнародних конгресах, влаштованих «Товариством» у Берліні (1910), Мюнхені (1911), Лейпцигу (1912.) здійснювався взаємообмін ідеями чільних репрезентантів європейського, американського та азійського освітнього простору з видатними представниками реформаторської педагогіки (П. Наторп, Л. Гурліт, Г. Кершенштейнер та ін.). Такі заходи сприяли кристалізації та концептуалізації ідеї вільної вищої школи.

Враховуючи еволюцію зарубіжних теорій та освітянської практики, представники науково-педагогічної думки Російської імперії (Д. Багалій, В. Бузескул, В. Вернадський, М. Гредескул, В. Данилевський, М. Довнар-Запольський, М. Карєєв, М. Ковалевський, М. Костомаров, М. Ланге, П. Лесгафт, І. Лучицький, Л. Петражицький, М. Сумцов) наполягали на необхідності розбудови нової вільної вищої

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

школи, активізації приватної і громадської ініціативи, розроблення автодидактичної моделі, втілення ідеї «післяуніверситетської освіти», з орієнтацією на європейські стандарти, посилення співпраці із західними вченими, засвоєння позитивного світового досвіду, утвердження довіри до інститутів громадянського суспільства (Kogzh-Usenko, Sydorenko, 2019).

Істотний вплив на розвиток науково-педагогічної думки в досліджуваний період здійснили авторитетні вчені, передусім політичні емігранти, активні опоненти державного курсу в галузі освіти, які мали досвід викладацької діяльності у провідних зарубіжних осередках. Так, визначний математик, професор С. Ковалевська у низці статей (зокрема, в нарисі «Три дні в селянському університеті в Швеції») висвітлила практику підвищення розумового й культурного рівня населення в Західній Європі завдяки створенню освітніх закладів нового типу, безпосередньо долучившись до участі в їхній роботі у Скандинавських країнах (Ковалевська, 1890). Зазначимо, що на формування прогресивних педагогічних поглядів С. Ковалевської суттєвий вплив мала Е. Кей – відома шведська письменниця і педагог, розробниця теорії вільного виховання, блискучий лектор у народних аудиторіях.

На основі узагальнення цінного зарубіжного досвіду професор Г. Генкель проаналізував переваги й недоліки Кембриджської та Оксфордської моделей народних університетів, розрахованої відповідно на систематичну і науково-популярну підготовку слухачів (Генкель, 1908). На відміну від Г. Генкеля, М. Ковалевського, П. Лесгафта – прихильників академічної місії вільних вищих шкіл, професор Б. Сиромятников запропонував авторське визначення народних університетів як просвітницьких організацій, спрямованих на популяризацію загальноосвітнього знання серед дорослого трудового населення (Сиромятников, 1912) і докорінну зміну суспільної свідомості.

Особливої уваги заслуговують погляди професора М. Ковалевського – соціолога, історика, антрополога, правознавця, звинуваченого у критиці самодержавства і позбавленого змоги викладати соціологію в університетах Російської імперії, який в кінці XIX століття читав лекції не тільки в Оксфордському університеті, але й у закладах нового типу: Вільному університеті

Стокгольму, Новому Брюсельському університеті, Вільній школі суспільних наук в Чикаго, Вільному коледжі суспільних наук, Вищій школі суспільних наук у Парижі. Вчений звернув увагу на актуальність ідеї вільного університету в інтелектуальному середовищі Європи, де на той час вже склалася певна традиція поширення суспільного знання в широких верствах населення (Ковалевський, 1906, с. 5–6). Відмінність нового типу вищих навчальних закладів від традиційних, за визначенням вченого, полягала в їхній повній формальній незалежності від держави, відкритості до нових віянь у галузі науки та політики.

Опрацьовуючи концептуальні й організаційно-педагогічні засади вільної вищої школи, М. Ковалевський разом з однодумцями передусім орієнтувався на статuti і правила новостворених закладів: Брюсельського університету, Паризької школи суспільних наук, різних народних університетів або університетських курсів типу Гегештифтунг, Берлінських та інших вакаційних курсів (Чупров, 1999). Слід відзначити виняткову роль М. Ковалевського в розробленні оригінальних навчальних планів низки вищих шкіл нового типу для здійснення ґрунтовної «синтезованої» суспільствознавчої підготовки, забезпечення повної академічної свободи, поваги до особистості викладача і студента, єдності гуманітарного знання з акцентом на методології сучасних наукових досліджень.

Ідея демократизації освіти для формування свідомих громадян і активних членів суспільства на основі акумуляції позитивного світового досвіду функціонування недержавних вищих шкіл стала лейтмотивом науково-педагогічного доробку М. Ковалевського, який спільно з однодумцями (І. Мечніковим, Ю. Гамбаровим, Е. де Роберті, М. Карєєвим, І. Лучицьким) став фундатором Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (1901), включеної на автономних засадах до складу Сорбонни. До викладацької діяльності в новоствореному закладі залучено знаних вчених із різних країн світу, серед яких соціолог, представник реформаторської педагогіки Е. Дюркгейм, історик, апологет неопозитивізму Ш. Сеньобос, а також професор Львівського університету М. Грушевський і доктор Сорбонни Ф. Вовк (Лекции, 1903, с. 54), читання якими курсів української історії й етнографії сприяло інституалізації українознавчих студій в європейському просторі. За переконанням М. Ковалевського, на початку ХХ століття найнеобхіднішими і

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

найбільш затребуваними є знання, що відображають історико-культурні особливості, актуальні проблеми та перспективи розвитку кожного народу. Як виходець із знаного козацького-шляхетського роду Слобожанщини, М. Ковалевський, за свідченнями С. Русової і П. Стебницького, співчував українському руху: вчений обстоював права української мови, був автором «Короткої історії малоруського народу», проїнятої українською соборницькою ідеєю, співредактором українознавчого енциклопедичного довідника «Український народ в його минулому і сьогодні», головою Благодійного товариства імені Т. Шевченка для підтримки студентів із Південної Росії, які навчалися у Санкт-Петербурзі (Русова, 1928; Смуток, 1916). Саме М. Ковалевський і М. Карєєв доклали чимало зусиль до оприлюднення праць М. Грушевського французькою і російською мовами.

Орієнтуючись на модель Вищої школи суспільних наук у Парижі, під час революції 1905–1907 років М. Ковалевський і П. Лесгафт відкрили в столиці Російської імперії вільний університет, в якому було «легалізовано» соціологію і започатковано кафедри української історії, мови та літератури (Дорошенко, 1907, с. 23). Проте невдовзі цей заклад було закрито урядом, а М. Ковалевський очолив народний університет А. Шанявского в Москві, що став важливим осередком науково-педагогічного та методичного пошуку. У 1908 році під головуванням М. Ковалевського відбувся Перший Всеросійський з'їзд діячів народних університетів, що мав істотне значення для рефлексії ідей і практики вільних вищих шкіл з урахуванням національного компоненту освіти.

Просвітницькі ідеали М. Ковалевского в цілому поділяв професор М. Карєєв – історик, філософ, соціолог, етнограф, прибічник забезпечення різнобічного характеру вищої школи, не обмеженого виключно спеціальною підготовкою (Ковалевський, 1917). За визначенням М. Карєєва, в нових умовах метою вільної вищої школи має стати демократизація вищого розвитку особистості шляхом засвоєння універсального загального знання. «Істинно демократичною загальною освітою і може бути тільки така, яка є доступною широким колам суспільства, а тому найновіші форми University Extension та систематичної самоосвіти є тільки першими демократизації наукового знання», – зазначав професор.

За переконанням вченого, в часи поступового переходу Росії від поліцейської до правової держави, зростання ролі самоуправління і самодіяльності громадян, винятково актуальним стало подолання суцільної необізнаності членів суспільства із власними правами та обов'язками. Щоб стати вільним народом у вільній державі людям конче необхідна якісна правова освіта як засіб зміцнення політичної свободи і вдосконалення суспільного ладу (Кареев, 1901, с. 113).

Заслуговують на увагу міркування М. Карєєва щодо пріоритетів розвитку вищої освіти на основі активізації громадської і приватної ініціативи, взаємодоповнення секторів державної і недержавної вищої школи, розкриття можливостей самопізнання і самоосвіти академічної молоді, зміцнення громадянської самосвідомості, активізації студентського самоврядування. Саме М. Карєєву, як лідеру опозиційно налаштованої професури, на з'їзді Всеросійського академічного союзу 1905 року було доручено підготувати проект статуту вільної вищої школи. Керуючись моделлю Російської вищої школи суспільних наук у Парижі, вчений розробив текст проекту, спрямованого на демократизацію вищої освіти (скасування станового, майнового і вікового цензу для вступників) і надання недержавним вищим навчальним закладам прав автономії (Кареев, 1905). Водночас автором підкреслювалося, що вільні вищі школи не претендували на заміну державних університетів, здійснюючи передусім доповнюючі та компенсаторні функції (Лыскова, 2010).

На переконання М. Карєєва, у процесі здобуття вищої освіти важливіше зосереджувати на «ідейному» змісті та усвідомленні знань. «Освіта є не стільки володіння фактичними знаннями, скільки здатність розуміння, що припускає володіння відомими ідеями... Вищий ідеал освіченості, полягає зовсім не в тому, щоб знати все, що тільки знають всі вчені світу, але в тому, щоб розуміти всі ідеї століття, що мають загальний інтерес і можуть бути доступні кожному», – зазначав учений (Кареев, 1895, с. 26). Саме освіта і самоосвіта, формування наукового, морального і суспільного світогляду, самореалізація у професійній діяльності, на його думку, є пріоритетними завданнями для молодого покоління.

У дусі ідей Г. Сковороди М. Карєєв зауважував, що «у людини, крім обов'язків по відношенню до інших людей, є обов'язки по відношенню до самого себе» (Кареев, 1901, с. 22). До найважливіших

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

обов'язків академічної молоді вчений відносив вільне самостійне вирішення питання мети життя і професійного покликання людини: «Нехай кожен перш за все «пізнає самого себе» і визначить своє життєве покликання в залежності від нахилів і здібностей своєї природи. Потрапити в житті не на своє місце, взяти справу не по своїм здібностям або силам, вибрати заняття, до якого не відчуваєш внутрішньої схильності ... все це велике нещастя для людини, що вносить в її життя тільки один жаль, одне невдоволення самою собою і своєю обстановкою, одну фальш» (Кареев, 1901, с. 28).

Вважаючи критично мислячу особистість рушійною силою історії, вчений неодноразово усувався із професорсько-викладацького складу російських університетів, працював у недержавних вищих школах, читав лекції з проблем самоосвіти для академічної молоді Буковини й Галичини. Працю М. Кареева «Самоосвіта» було перекладено учнем М. Грушевського, лідером українського студентського руху, М. Залізником і видано у двох частинах у Львові (Кареев, 1910). Загалом, ідейна спорідненість і конструктивна співпраця сприяли консолідації представників прогресивної інтелігенції, які усвідомлювали значення національного компоненту у розвитку вільної вищої школи (Грушевський, 1918). Прикладом може слугувати телеграма, надіслана у 1914 році М. Кареевим професору І. Лучицькому, який на рівні Державної думи обстоював права української мови в закладах освіти: «Шановний Іван Васильович, в день вашого великого свята, вітаємо вас як чоловіка, що в історії рідного краю став зразком чесного діяча, що зумів з'єднати загальнолюдські ідеали у заслуженій національній українській справі, слава вам старий друже» (О постановке, *ІР НБУВ*).

Про відмінності у баченні перспектив державного і недержавного шкільництва в середовищі українських інтелектуалів на межі ХІХ–ХХ століть, свідчать дискусії серед членів «Наукового товариства імені Т. Шевченка» у Львові, на шпальтах періодичних видань Галичини й Буковини. У цей час прибічники М. Грушевського обстоювали переваги започаткування під тиском громадськості повноправної державної вищої школи для українців, натомість С. Дністрянський, О. Колесса, Е. Озаркевич, М. Павлик указували на реалістичність відкриття приватного університету у Львові на основі підписки як добровільного національного податку, запровадженого

для українського населення (Павлик, 1913). Рух за «університет через підписку» набув значного розмаху, охоплюючи всі верстви українського населення Галичини (Korzh-Usenko, Sydorenko, 2019). Натомість М. Грушевський зауважував на складності і тривалості процедури заснування приватної вищої школи в умовах Австро-Угорської імперії, яка за рівнем бюрократичної зарегламентованості не поступалася державній. Саме М. Грушевському і членам «Товариства прихильників української літератури, науки і штуки» належала ідея проведення в 1904 році літніх наукових курсів українознавства у Львові із залученням зацікавленої молоді з Наддніпрянської України (Дорошенко, 2007, с. 83–90), що розглядалася організаторами як важливий крок до реалізації проекту приватного українського університету.

Наголошуючи на важливості врахування національного компоненту у вищій школі, представники української інтелігенції Надніпрянщини, Галичини, Буковини (М. Галущинський, Ф. і О. Колесси, М. Кордуба, О. Косач, І. Крип'якевич, Т. Лубенець, О. Маковей, К. Малицька, М. Рудинський, С. Рудницький, С. Русова, С. Сірополко, С. Смаль-Стоцький, Д. Старосольська, І. Стешенко, М. Сумцов, Г. Хоткевич, В. Щербаківський) пов'язували сподівання з народними університетами, спрямованими на врахування духовних потреб людини і рідного народу, як альтернативи «казенним» вищим школам, відчуженим від рідних джерел. На думку Д. Дорошенка, працюючи за відповідно розробленими програмами, народні університети здатні закласти підвалини «великої справи національної освіти й виховання» (Дорошенко, 1906, с. 2).

На початку ХХ століття, коли здійснювався перегляд мети вищої школи, за визначенням Д. Старосольської, результатом виховання і навчання «не має бути диплом, титул чи уряд, але людина інтелігентна, самостійна, спроможна жити та діяти згідно з потребами цього життя», що уособлює тип вільної самостійної особистості. Власне бачення програми народного університету для українських селян виклала активна учасниця жіночого руху К. Малицька у статті «Кілька думок про виклади і відчити для селян» (1905). Генератором і промотором ідеї «університету людового» для українського населення Буковини став професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, який з метою розроблення оптимальної моделі народної вищої школи здійснив освітню мандрівку до країн Західної Європи,

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

обравши зразок Віденського народного університету – одного з найкращих у світі. Покликання закладу, на думку фундатора, полягало у формуванні свідомості належності до української нації, щоб слухачі стали «окрасою та гордістю нашої батьківщини» (Даниленко, Добржанський, 1996).

Організатором систематичних наукових і науково-популярних лекцій у Галичині стало «Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили» (1906), що в 1913 році спільно із львівською «Просвітою» започаткувало курси вищої освіти «на взір» данських народних університетів. Ідею англійських «університетських поселень» розвивав М. Галущинський – один із піонерів вітчизняної андрагогіки, засновник українського народного університету-інтернату під Рогатином, творчі здобутки якого високо оцінювала С. Русова (Korzh-Usenko, Sydorenko, 2019).

Водночас варто вказати на певну корекцію означених позицій представників української інтелігенції залежно від зміни суспільно-політичної ситуації: з часом професори С. Дністрянський і О. Колесса, як депутати віденського парламенту, все більше сподівалися на власну спроможність переконати офіційні австрійські кола у правомірності відкриття державного українського університету у Львові. Натомість зволікання владних структур із вирішенням означеної проблеми в умовах Дунайської монархії спонукали М. Грушевського активізувати зусилля щодо обґрунтування можливостей заснування приватного українського інституту або народного університету на Наддніпрянській Україні, що здавалося цілком реалістичним після проголошення низки конституційних прав і свобод у часи першої російської революції 1905–1907 років.

Програму започаткування приватного українського інституту або «українського інституту суспільних наук» (*école des hautes études sociales ukrainienne*) розробив М. Грушевський (1907), вважаючи найдоцільнішим відкрити цей заклад у м. Києві – історичній столиці «України-Русі». Згідно з баченням ініціатора, інститут міг служити доповненням до офіційних шкіл, давав би можливість студентам доповнювати свою освіту різними знаннями з сфери українознавства, готував би контингенти спеціалістів для викладання в середніх школах, для наукової, громадської та літературної діяльності. Основу змістового блоку мали становити українська мова; література; фольклор (народна словесність); історія

політична і суспільна з науками політичними; історія культури; артистична творчість; археологія і етнологія, антропологія; географія; право українське; сучасне державне право різних частин української території; економіка й статистика. З точки зору забезпечення високого методологічного рівня слухачів та поглиблення міжпредметних зв'язків бажані б були загальні курси – такі, як філософія права, право державне, суспільна економіка та ін.

Вчений апелював до передового світового досвіду, передусім набутого у «різних приватних спеціальних вищих школах паризьких, як *école des hautes études sociales, école d'anthropologie*», Російській вищій школі суспільних наук у Парижі, перших кроків вільних університетів у Російській імперії. На думку М. Грушевського, заснуванням подібного осередку можна зробити «дарунок неоціненої культурної і національної вартості» для сучасного суспільства і рідного народу. «Американські мільйонери і мільярдери, практики з практиків, оцінили відповідно значення наукових інституцій для суспільності і для суспільної opinio, і свої стягання нафтові, залізні й інші перетворили в ряд наукових інститутів, які стали могутньою двигнею наукового і культурного життя сучасної Америки», – зауважував професор (Грушевський, 1907).

Як свідчить С. Єфремов, сподіваючись на ресурси «українського фонду» мецената В. Семиренка, М. Грушевський планував відкриття приватного інституту українознавства з друкарнею, заснованого на принципах народного університету і призначеного для систематичного викладання українознавчих дисциплін (Єфремов, 2011, с. 72). Проте за браком коштів та через офіційні перепони в часи посилення реакції задум було реалізовано тільки частково – М. Грушевському вдалося заснувати Українське наукове товариство у Києві. Засобом популяризації академічною громадськістю здобутків у галузі українознавства стали спроби організації членами цього осередку низки публічних лекцій (М. Грушевського, І. Каманіна, І. Лучицького, А. Лободи, О. Левицького, В. Перетца, І. Стешенка), припинені за вказівкою владних структур. На поглиблення українознавчих знань для всіх зацікавлених осіб була спрямована лекційна діяльність Літературно-мистецько-етнографічного товариства імені Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові (*Статут товариства, 1912*), заснованого за участі Х. Алчевської, Д. Багалія, М. Пильчикова, М. Сумцова.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Проте, попри клопотання членів київського товариства «Просвіта» під керівництвом Б. Грінченка до Державної думи про народний університет імені Т. Шевченка, реалізувати цю ідею вдалося тільки в 1917 році – в добу національного державотворення. У цей час знані педагоги І. Стешенко і С. Русова серед різних типів вищих шкіл надавали перевагу сільським народним університетам, що дозволяли донести світло знань у найвіддаленіші від здобутків цивілізації куточки України. У курсі лекцій С. Русової «Позашкільна освіта та засоби її проведення» (1918) розкрито освітні можливості виїзних лекторіїв у провінції, розвивальних екскурсій на виставки, станції, навчальні ферми, наукові лабораторії, навчання завдяки листуванню (звернення бажаючих поглибити самоосвіту до компетентних фахівців та організацій за списком новітньої наукової літератури), що, на нашу думку, є праобразом дистанційної освіти.

Таким чином, у досліджуваній період представники громадсько-педагогічного руху орієнтувалася на ідеї та досвід вільних вищих шкіл США і країн Європи (передусім Франції, Данії, Австро-Угорщини, Німеччини), практику перших систематичних академічних і науково-популярних курсів для народу (Одеса, Харків, Катеринослав, Київ, Львів, Чернівці). Незважаючи на різноманітність пропонованих моделей недержавних вищих навчальних закладів, спільним було визнання гуманістичних і демократичних цінностей, принципів науковості, культуровідповідності, демократизації, громадянської спрямованості освіти, скасування національних, гендерних, релігійних, вікових обмежень та цензів, адекватності викликам сучасного суспільства, забезпечення повної академічної свободи, поваги до особистості та вільної самодіяльності викладача і студента.

Висновки до розділу 1

Виокремлено комплекс чинників, що впливали на процес розвитку недержавної вищої освіти на території України в кінці XIX – на початку XX століття: історичні, суспільно-політичні, ментальні, економічні, соціокультурні, освітні, наукові, нормативно-правові. На підставі ретроспективного аналізу з урахуванням низки чинників здійснено авторську періодизацію розвитку недержавних вищих шкіл України в кінці XIX – на початку

XX століття та виокремлено такі етапи: I – початково-апробаційний (1876–1905 рр.), пов'язаний зі створенням зусиллями приватної і громадської ініціативи та першим досвідом діяльності вишів нового типу; II – структурно-організаційний (1905–1917 рр.), для якого характерною була поступова інституалізація, диференціація та активна розбудова окремого сектору недержавної вищої школи на основі активізації громадсько-педагогічного сподвижництва; III – інноваційно-перетворювальний (1917–1920 рр.), упродовж якого відбулося юридичне визнання повноцінності статусу недержавних вищих шкіл, здійснювалися активні спроби інтенсифікації педагогічного процесу з використанням нових наукових підходів, активізації студентського самоврядування, реалізації академічної, кадрової та фінансової автономії.

Відзначено внесок вчених, освітніх діячів, представників реформаторської педагогіки країн Європи та США (Т. Арнольда, С. Вебба, Т. Веблена, С. Вельса, В. Грундтвіга, Е. Дюркгейма, К. Маннгайма, Ф. Моріса, П. Наторпа, Дж. Рескіна, Дж. Руссея, Д. Стюарда, А. Тойнбі, М. Шелера та ін.) у розробленні моделей «вільної вищої школи», «відкритого», «народного університету», покликаних сприяти консолідації суспільства, масовізації освіти, успішній реалізації громадянської функції на основі ліквідації соціальної і національної дискримінації, індивідуалізації навчання, забезпечення неперервної освіти.

Водночас українська інтелігенція (О. Колесса, Т. Лубенець, С. Сірополко, М. Рудинський, С. Смаль-Стоцький, Г. Хоткевич, В. Щербаківський) позиціонувала народний університет як гідну альтернативу «казенщині» у вищій школі. Представники передової науково-педагогічної громадськості (В. Антонович, Д. Антонович, І. Ганицький, І. Горбачевський, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, П. Зайцев, І. Огієнко, М. Павлик, І. Пулюй, С. Русова, І. Стешенко, М. Сумцов, Ф. Сушицький, І. Франко та ін.) убачали мету вільної вищої школи у формуванні активного члена суспільства, здатного до самовідданого служіння рідному народу, посилення принципів антропоцентризму, поєднання загальнолюдських і національних цінностей, врахування передового зарубіжного досвіду та актуальних потреб суспільства на основі розбудови мережі вищих навчальних закладів нового типу, започаткування багаторівневої підготовки фахівців, дотримання

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

академічної автономії, свободи викладання, навчання, наукової творчості, самореалізації особистості студента і викладача.

Отже, на основі аналізу історіографічного доробку та джерельної бази з урахуванням виокремлених чинників було здійснено авторську періодизацію розвитку недержавної вищої школи на території України; розкрито теоретичні ідеї щодо розвитку недержавної вищої школи України у досліджуваний період.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ЗМІСТОВО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Диверсифікація вищої школи України в досліджуваний період

У контексті з'ясування умов диверсифікації вищої освіти на території України зосередимося на напрямках реалізації громадської та приватної ініціативи щодо організації та структурної розбудови недержавної вищої школи, представленої закладами університетського типу, вузькоспеціалізованими вишами (медичні, педагогічні, мистецькі, комерційні, інженерно-технічні, сільськогосподарські та ін.), народними університетами.

Встановлено, що недержавні вищі школи університетського типу (вищі жіночі курси) виникли через обмеження доступу жіноцтва до класичних університетів, забезпечували загальноосвітні знання та здебільшого орієнтувалися на підготовку вчителів. Брак педагогічних кадрів намагалися компенсувати недержавні заклади вищої педагогічної освіти. Медичні навчальні заклади були реакцією на порушення прав жінок у здобутті вищої освіти відповідної спеціалізації. Мистецький напрям вищої освіти через відсутність у межах України таких державних вишів забезпечували новаторські недержавні заклади, в яких культивувалися мистецькі таланти. Народногощодарські вищі (комерційні, інженерно-технічні, сільськогосподарські) надавали вищу економічну, технічну та аграрну освіту.

На нашу думку, розвиток недержавних вищих шкіл України досліджуваного періоду доцільно розглядати у межах періодизації, представленої у попередньому розділі. Так, перший – початково-апробаційний – етап (1976–1905 рр.) характеризувався зародженням недержавних вищих шкіл на території України. Саме в цей час відбулися перші успіхи в реалізації громадської та приватної ініціативи щодо відкриття недержавних вищих шкіл університетського типу (Київських та Одеських вищих жіночих курсів) та мистецького напрямку (Музично-драматична школа ім. М. Лисенка).

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Другий – структурно-організаційний – етап (1905–1917 рр.) пов'язаний з активною розбудовою і подальшою диференціацією недержавного сектору вищої освіти. На цей час припадає заснування нових педагогічних (Фребелівський жіночий педагогічний інститут у Києві та Харківські Фребелівські курси), медичних (Київський і Харківський жіночі медичні інститути, Одеські вищі жіночі медичні курси), комерційних (Київський та Харківський комерційні інститути) та політехнічних закладів (Харківський жіночий політехнічний інститут Південноросійського технологічного товариства, Єврейський приватний Політехнічний інститут для чоловіків і жінок у Катеринославі, заснований О. Прессом та Л. Рабіновичем). Якісно нового розвитку зазнали вищі школи університетського типу (відновлено діяльність Київських вищих жіночих курсів, отримано статус вищого навчального закладу Одеськими вищими жіночими курсами, відкрито Київські вечірні вищі жіночі курси А. Жекуліної, Харківські вищі жіночі курси, Новоросійський вищий міжнародний інститут Л. Верцинського в Одесі, Ніжинські вищі жіночі історико-філологічні курси, Катеринославські вищі жіночі курси О. Тихонової та М. Копилова) та заклади вищої мистецької освіти (було засновано Київську і Харківську консерваторії).

Крім того, на цьому етапі на території України тимчасово діяли й інші вищі навчальні заклади, проте їх функціонування було нетривалим і здебільшого малорезультативним. До таких сучасні дослідники відносять Київські жіночі загальноосвітні курси професора М. Довнар-Запольського, Київські жіночі історико-філологічні курси професора М. Довнар-Запольського, Київські лікарсько-педагогічні курси приват-доцента Університету Св. Володимира А. Карницького «Мати і дитина», Харківські приватні вищі жіночі курси Н. Невіандт, Одеські вищі комерційні курси професора О. Федорова та Г. Файга, Практичні загальноосвітні курси Фоміна для чоловіків і жінок у Сімферополі (Корж-Усенко, 2019, с. 192).

Третій – інноваційно-перетворювальний – етап (1917–1920 рр.) припав на період національного державотворення, сприятливого для створення десятків недержавних закладів вищої освіти та народних університетів. Зокрема, активна громадськість долучилася до заснування вузькоспеціалізованих закладів мистецького (художніх, музичних, театральних, кінематографічних), інженерно-технічного (політехнічних, машинобудівельних, шляхів сполучення), медичного (фармацевтичного), педагогічного, юридичного, дипломатичного,

адміністративного, муніципального, кооперативного, археологічного, географічного, сільськогосподарського напрямів.

Аналіз наукових розвідок сучасних дослідників (Л. Корж-Усенко (2019), Т. Павлова (2012), Т. Удовицька (2002) та ін.) доводить, що за нетривалий час більшість із означених осередків перетворилися на повноцінні вищі школи, що провадили підготовку фахівців як із традиційних, так і з нових напрямів, посилили існуючі ланки (педагогічну, медичну, сільськогосподарську), а також наповнили відсутні (комерційна, політехнічна, музичне мистецтво), розширюючи доступ до вищої освіти певних категорій населення, дискримінованих за гендерною, національною чи іншими ознаками.

У контексті запропонованої періодизації розглянемо більш детально розвиток означених вище недержавних вищих навчальних закладів. Першою недержавною вищою школою на території України були Київські вищі жіночі курси, відкриття яких передувала тривала боротьба ініціативної громадськості за утвердження прав жінок на здобуття вищої освіти. Так, ще на початку 70-х років XIX століття представниками Київського товариства дослідників природи почали проводитися публічні лекції з природничих та гуманітарних дисциплін для жінок (Друганова, 2008, с. 238), проте невдовзі слухачки почали клопотати про надання їм систематичного характеру. Група соціально відповідального жіноцтва, зокрема дружини професорів Київського університету Є. Гогоцька та В. Антонович, виступили з ідеєю заснування вищих жіночих курсів, зібравши 550 руб. на їх відкриття (*Историческая записка*, 1884, с. 1). Підтримавши починання, декан історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира, професор О. Селін у 1874 році заявив про бажання стати їх організатором, а після його смерті ініціативу перебрав на себе професор С. Гогоцький.

Відповідно до наполегливих звернень університетської професури і вимог громадськості у 1878 році було надано згоду Міністерства народної освіти на відкриття у Києві вищих жіночих курсів (*Высшие учебные*, 1884, с. 243–244). Тоді ж попечитель Київського навчального округу ухвалив «Положення про вищі жіночі курси», в якому зазначалося, що це приватна установа, створена з метою надання дівчатам можливостей для продовження освіти після закінчення гімназії (*Краткий обзор*, 1913, с. 5).

Київські вищі жіночі курси розпочали свою діяльність у 1878 році у складі історико-філологічного і фізико-математичного відділень. І хоча

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

засновники активно переймалися питанням розширення прав курсисток завдяки розробці проектів складання іспитів при університеті, проте ці задуми не було реалізовано. Тому закінчення вищих жіночих курсів не передбачало жодних професійних переваг випускницям, крім можливості поглибити свої знання. Внаслідок політичної реакції діяльність закладу було припинено у 1889 році. Активна громадськість на чолі з університетськими професорами (зокрема В. Іконіковим та Ф. Фортинським) неодноразово зверталася до Міністерства з обґрунтуванням доцільності відновлення роботи Курсів. До означеного процесу долучалися й представниці знаних родин української інтелігенції (Косачів, Лисенків, Старицьких, Чикаленків, Щербаківських) (Корж-Усенко, 2019, с. 194).

Проте задум вдалося реалізувати лише в 1906 році. Відновлені Київські вищі жіночі курси об'єднали історико-філологічне та фізико-математичне відділення. Відтепер історико-філологічне відділення поділялося на відділи – історичний, слов'яно-російської та романо-германської філології. З часом на історичному відділенні з'явилися спеціалізації з російської, всесвітньої історії та історії мистецтв (Кобченко, 2007, с. 103). Фізико-математичне ж відділення об'єднувало фізико-математичний, фізико-хімічний та біологічний відділи (у 1912 році останні два було об'єднано в один – природничо-історичний). Причому, одночасно можна було здобути дві спеціальності, проте тоді термін навчання збільшувався до шести років, замість чотирьох. Пізніше у складі Курсів було організовано медичне (1907), юридичне (1907) та економіко-комерційне (1909) відділення.

На початково-апробаційний етап розвитку недержавних вищих шкіл припадає низка цікавих нереалізованих ініціатив. Зокрема, до таких відносимо спроби створення вищих жіночих курсів в Одесі (1879) та Харкові (1881) (Климина, 2006, с. 78–79). Так, наприкінці 70-х років XIX століття професори Новоросійського університету, зокрема С. Ярошенко, О. Веріго, В. Лічин, О. Трачевський, наголошували на необхідності задоволення прав жінок на вищу освіту (Юрженко, 1968, с. 34–35), надсилаючи відповідні клопотання до Міністерства. Тоді ж за ініціативи О. Ткачевського було організовано підготовчі курси для вступу на Вищі жіночі курси, що охоплювали російську та латинську мови, математику (Драч, 2011, с. 277). Проте тільки у 1903 році було відкрито Одеські жіночі педагогічні курси, на базі яких упродовж наступного (структурно-організаційного) етапу було створено Одеські

вищі жіночі курси (1906) (Отчет составлен, ДАОО, арк. 1, 11; Отчет о деятельности Высших, ДАОО, арк. 3). Вже в перші роки Попечительський комітет Педагогічних курсів зосередив увагу на облаштуванні відповідного приміщення, бібліотеки та фізичного кабінету (Отчет составлен, ДАОО, арк. 2–3).

Спочатку на Одеських жіночих педагогічних курсах було відкрито такі відділення: історичне, російської мови і літератури, математичне, французької мови і літератури, німецької мови і літератури. Проте останнє користувалося найменшим попитом та наступного року не змогло набрати абітурієнтів. Тому Одеські вищі жіночі курси було відкрито у складі двох факультетів: історико-філологічного з історичним, слов'яноруським та західноєвропейськими відділеннями (останнє з яких розподілялося на французьку та німецьку групи, проте невдовзі припинило існування) та фізико-математичного (з математичним та природничими відділеннями) (Отчет составлен, ДАОО, арк. 11). Наступні структурні зміни на Одеських вищих жіночих курсах були пов'язані з відкриттям юридичного факультету (1908) (Отчет о деятельности Высших, ДАОО, арк. 36) та хіміко-фармацевтичного відділення фізико-математичного факультету (1915) (Отчет о деятельности Высших, ДАОО, арк. 37).

Необхідно зазначити, що на другому етапі у Києві, крім вищих жіночих курсів, існували й інші недержавні вищі школи університетського типу. Так, у 1905 році директор приватної жіночої гімназії А. Жекуліна порушила клопотання про відкриття загальноосвітніх жіночих вечірніх курсів (*Вечерние*, с. 3). Ініціаторка вказувала на необхідність поглибленої підготовки молодих дівчат і небажаність їх від'їзду за кордон для здобуття вищої освіти, адже «озброєння науковими знаннями», що «дисциплінують думки» під керівництвом «авторитетних у цій справі людей» на Батьківщині сприятиме формуванню у них «твердих переконань» та широкого кругозору (Докладная записка, ЦДІАК, арк. 3зв.).

Хоча за проектом статуту в закладі передбачалося відкриття двох відділень (історико-літературного і природничо-історичного) (Докладная записка, ЦДІАК, арк. 5, 14), проте спочатку у складі курсів функціонував тільки історико-літературний факультет із дворічним терміном навчання, на якому здобували освіту близько 150 слухачок (*Летопись*, с. 11). З 1907 року курс навчання в означеному закладі було подовжено до чотирьох років. Згодом до історико-літературного

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

(пізніше – історико-філологічного) факультету додався педагогічний. Перший працював у складі двох відділень – літературного та історичного, а другий – із відділень дошкільного виховання, що здійснювало підготовку виховательок дитячих садків, домашніх виховательок, та відділення, на якому готували вчителів (Вірченко, 2006, с. 12–13; Драч, 2011, с. 292).

З Києвом пов'язана діяльність двох жіночих недержавних вищих навчальних закладів, заснованих зусиллями професора Університету Св. Володимира М. Довнар-Запольського – загальноосвітніх курсів, відкритих у 1905 році, та «спадкоємних» історико-філологічних курсів, створених у 1909 році. Відповідно до положення Київських жіночих загальноосвітніх курсів заклад мав на меті надання вищої, загальної і спеціальної освіти особам, які закінчили середні навчальні заклади (Положение о частных, ЦДІАК, арк. 59). Аналіз наукової літератури (Драч, 2011, с. 292; Чуткий, 2013, с. 82–83) засвідчує, що вже через кілька років історико-філологічне та економіко-комерційне відділення Курсів трансформувалися відповідно в Київські жіночі історико-філологічні курси та Київські вищі комерційні курси. Це обумовлювався орієнтацією засновника на відкриття суто комерційної вищої школи, відновленням роботи Київських жіночих вищих курсів та успішною діяльністю Курсів А. Жекуліної.

У Харкові відкриття перших жіночих курсів пов'язано з іменем дворянки Н. Нев'яндт (1906). Спочатку засновницею передбачалася робота юридичного, історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, проте було здійснено набір тільки на юридичне відділення, а історико-філологічне і медичне (замість запланованого фізико-математичного) розпочали діяльність з 1907 року (Об учреждении трех, ДАХО, арк. 1–4). І хоча Курси користувалися популярністю серед населення, проте зорієнтовані передусім на комерційну мету, вже невдовзі були закриті через матеріально-технічні проблеми.

Значно стабільнішою була діяльність Харківських вищих жіночих курсів, що постали в 1907 році завдяки ініціативі та активній підтримці Товариства взаємодопомоги трудящих жінок (*Отчет Харьковского*, 1911). Так, ще у 1904 році створено комісію для організації курсів, яку очолила історик О. Єфименко. І хоча комісією у співпраці з професорами Харківського університету, Київських та Одеських вищих жіночих курсів було розроблено проект статуту майбутньої вищої школи у складі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів,

проте процес його затвердження затягнувся (Павлова, 2012, с. 69–72). Після тривалих перемовин Харківські вищі жіночі курси було відкрито у складі історико-філологічного та природничого факультетів. У наступному навчальному році було проведено структурні зміни: історико-філологічний факультет було поділено на історичне та мовне відділення, засновано фізико-математичний факультет (Малинко, 1985, с. 84).

На цей етап припала актуалізація проблеми вдосконалення підготовки медичних та педагогічних кадрів, що вирішувалося передусім шляхом заснування нових закладів освіти для жіноцтва. І хоча у 1905 році уряд тимчасово допустив жінок на правах вільних слухачок до університетів, проте бажаючих вивчати медицину було значно більше, ніж могли прийняти медичні факультети. Протягом тривалого часу в середовищі активної громадськості Києва зріли наміри щодо заснування жіночого медичного інституту, проте через брак фінансів професори медичного факультету Університету Св. Володимира (В. Високович, В. Ліндеман, О. Муратов, М. Оболонський, К. Трітшель) запропонували спершу відкрити медичне відділення на Київських вищих жіночих курсах з наданням права його випускницям складати іспити на звання лікаря при університетах (Кобченко, 2007, с. 104–105). Так, у 1907 році було затверджено «Положення про медичне відділення при вищих жіночих курсах у Києві», яке вже у 1908 році виокремилася в самостійний навчальний заклад (*Краткий обзор*, 1915, с. 6). Проте тільки у 1913 році Міністерство визнало організацію викладання рівною університетській, що уможливило допуск курсисток до складання іспитів нарівні зі студентами (*Краткие сведения*, с. 9). А вже в 1916 році заклад було реорганізовано на Київський жіночий медичний інститут, що став за визначенням науковців (Кобченко, 2007, с. 105; Змеев, 2001, с. 417) передовим.

У Харкові ініціатива у розбудові вищих навчальних закладів означеного профілю належала Харківському медичному товариству – значному науково-медичному центру, що складався із близько 180 наукових підрозділів (*100-летие*, 1965, с. 34). Першою реалізованою ініціативою у сфері вищої медичної освіти стало відкриття у 1908 році Н. Невіандт медичного відділення на вищих жіночих курсах. Проте його повноцінній діяльності завадила відсутність навчально-допоміжних установ (лабораторій, анатомічного театру, клінічної бази тощо), про що свого часу попереджав професор Д. Багалій (*Профессор*, 1912, с. 46). Після

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

розголосу на сторінках місцевої преси вихованки звернулися до Медичного товариства з проханням прийняти курси до своєї компетенції (Доклад, *ДАХО*, арк. 1–5; Петров, 1965, с. 70). Організаційний комітет на чолі з професором Харківського університету В. Данилевським (Удовицька, 2002, с. 75–76) домогся затвердження статуту приватного Харківського жіночого медичного інституту, метою якого було визначено «надання особам жіночої статі вищої медичної освіти» без «жодних прав та переваг» для викладачів і студентів (Устав частого, *ДАХО*, арк. 94), що не завадило успішній діяльності закладу.

Ще одним недержавним закладом медичного спрямування стали Одеські жіночі вищі медичні курси, відкриті в 1910 році з ініціативи колишнього ректора Новоросійського університету, професора С. Левашова (Одеські, *ДАОО*, арк. 79]. У «Положенні про вищі жіночі медичні курси в місті Одесі» підкреслювався приватний статус закладу та вказувалося на безправне становище учасників освітнього процесу (Положение о высших, *ДАОО*, арк. 39). На урочистому відкритті директор С. Левашов схарактеризував нову вищу школу як «новий храм науки», що має високогуманну мету – допомогу стражденним (Речь, *ДАОО*).

Вже в перші роки існування заклад продемонстрував високий рівень здобувачів вищої медичної освіти. «Жінка робить свою величну справу і залишається лише радіти настільки блискучому початку» – теза професора богослов'я О. Клітіна, виголошена з нагоди першої річниці діяльності Курсів (1911) (Отчет о деятельности и состоянии, *ДАОО*, арк. 4], засвідчує ефективність підготовки вихованок. Тому цілком закономірним стало надане Міністерством право випускницям Курсів складати іспити поряд з вихованцями класичних університетів без додаткового дозволу (Отчет, 1915, *ДАОО*, арк. 79зв.).

Одночасно з розбудовою вищої медичної освіти відбувалося становлення вищих шкіл педагогічного профілю. Унікальними за значенням, змістом і формами діяльності стали педагогічні навчальні заклади, засновані послідовниками знаного німецького педагога Ф. Фребеля. На особливу увагу заслуговує Київський Фребелівський інститут, відкритий у 1907 році під патронатом Товариства трудової допомоги інтелігентним жінкам у м. Києві (Отчет о деятельности Киевского, 1913, с. 6). Заклад мав на меті «наукову і науково-педагогічну підготовку осіб, схильних до педагогічної діяльності після завершення курсу середніх навчальних закладів» (Шмулевич, 1916, с. 246–247). Підготовка вчителів-вихователів передбачала відвідування «Школи

нянь» на першому році та опанування програми педагогічного інституту в наступні два роки. У подальшому Київський Фребелівський педагогічний інститут, значно оновивши організаційно-змістові засади діяльності, продовжив працювати під егідою Фребелівського товариства сприяння справі виховання (1908) (Дем'яненко, Прудченко, 2005). Інноваційність означеного вишу, що з часом перетворився на справжнє науково-педагогічне об'єднання, сприяла тому, що в період національного державотворення заклад став провідним осередком розроблення концепції розвитку вищої педагогічної освіти в Україні.

Приватні 2-річні Фребелівські курси, подібні до відповідного Київського інституту, діяли у Харкові. У 1907 році домашні наставниці А. Мартинова і Є. Шацька отримали дозвіл на їх відкриття з метою теоретичної та практичної підготовки виховательок дітей дошкільного віку. Відповідальною за долю Курсів визначалася дворянка А. Мартинова – засновниця дитячого садка, на базі якого курсистки мали проходити практику (Павлова, 2012, с. 59–60).

Для розвитку вищої мистецької освіти ще у 1904 році було засновано Музично-драматичну школу ім. М. Лисенка – новаторський заклад, спрямований на культивування національних мистецьких талантів. Аналіз джерел показує, що кошти на відкриття закладу було зібрано під час відзначення 35-річного ювілею професійної діяльності відомого композитора (Корж-Усенко, 2019, с. 197). Музично-драматична школа об'єднувала вокально-мистецький і драматичний відділи. Успішно пропрацювавши до 1918 року, заклад було перетворено на Державний музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка з програмою і правами консерваторії.

Вищу мистецьку освіту України репрезентували Київська та Одеська консерваторії, що постали завдяки дієвій підтримці членів Російського музичного товариства і його відділень у Києві й Одесі (Розенберг, 1995, с. 34). Так, Київська консерваторія постала у 1913 році на базі Київського музичного училища за активної участі голови Київського відділення Музичного товариства О. Виноградського, директора училища В. Пухальського та відомого композитора С. Рахманінова (Зільберман, 2012). Фінансовій стабільності новоствореного закладу сприяв відомий благодійник М. Терещенко, передавши на його потреби 50 тис. руб. (*Національна музична*, 2019). Становлення Одеської консерваторії (1913) відбувалося за підтримки діячів Музичного товариства В. Малішевського і

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

В. Орлова. З метою вирішення питання фінансового забезпечення майбутньої консерваторії Одеським відділенням Товариства було виділено майже 50 тис. руб. (Розенберг, 1995, с. 45).

Спектр спеціальностей, за якими здійснювалася підготовка фахівців розширився за рахунок Новоросійського вищого міжнародного інституту Л. Верцинського, заснованого у 1914 році в Одесі місцевим громадським діячем. В Інституті передбачалося навчання студентів обох статей. Програма включала вивчення юридичних, політичних та економічних наук (*Устав Новоросійського*, 1916). Дослідники наголошують, що випускники Інституту отримували диплом кандидата міжнародного права, який прирівнювався до диплому кандидата юридичних наук державних університетів з перспективою отримати відрядження для роботи за кордоном (Міхневич, 2016, с. 47; Удовицька, 2002, с. 89–90). Відповідно до оновленого статуту (1918) заклад отримав назву Одеський вищий міжнародний інститут.

На структурно-організаційний етап розвитку недержавної вищої школи України припадає розширення географії функціонування вищих шкіл університетського типу. На жаль, не вдалося віднайти джерел, які б розкривали умови заснування ще одного недержавного вищого навчального закладу – Практичних загальноосвітніх курсів Фоміна для чоловіків і жінок. Проте відомо, що вони були створені в 1906 році у Сімферополі, на що вказують дослідники О. Іванов (Іванов, 1991, с. 53), А. Кліміна (Климина, 2006, с. 122), Л. Корж-Усенко (2019, с. 192).

В означеному контексті варто вказати на тривалі спроби відкриття класичних університетів у Ніжині та Катеринославі протягом ХІХ століття, що з часом саме завдяки приватній та громадській ініціативі трансформувалися у заснування недержавних закладів вищої освіти. Так, у 1916 році було відкрито Вищі жіночі історико-філологічні курси у Ніжині завдяки ініціативі професора П. Тихомирова при активній підтримці викладачів Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька та Ніжинського товариства сприяння вищій жіночій освіті. Курси об'єднували у своєму складі словесне та історичне відділення. У подальшому науково-педагогічна еліта Ніжина під проводом професора В. Ляскоронського зосередила зусилля на створенні на базі Інституту класичного університету, що й було реалізовано у 1918 році відповідно до наказу Гетьмана П. Скоропадського (Самойленко, 2000).

У Катеринославі ідеї університетської та вищої жіночої освіти акумулювалися у професорсько-викладацькому середовищі Гірничого інституту, яку підсилювала потужними економічними можливостями промислова еліта. Зокрема, у 1913 році було створено ініціативну групу для відкриття вищих жіночих курсів, яку очолили відомий підприємець М. Копилов і представниця руху за вищу освіту жіноцтва О. Тихонова. Відповідно до проекту статуту визначався приватний характер Курсів з подальшим переходом до компетенції Товариства сприяння вищій жіночій освіті (Драч, 2011, с. 297–298; Иванов, 1991, с. 361; Регневич, Теселько, 1990, с. 325). Проте через бюрократичні перепони та політичні обставини Катеринославські вищі жіночі курси було відкрито тільки у 1916 році у складі фізико-математичного та медичного факультетів, інтегрованих через два роки до Катеринославського університету (Удовицька, 2002, с. 89).

Динамічний соціально-економічний розвиток країни спричинив сплеск інтересу громадськості до здобуття спеціалізованої освіти у сфері економічних та інженерно-технічних наук. Тому вже на початку ХХ століття виокремилася нова ланка вищої освіти, яку репрезентували недержавні вищі школи комерційного та політехнічного профілю. Хоча перші дієві кроки в означеному напрямі вдалося здійснити лише у 1906 році після підпорядкування закладів комерційної освіти Міністерству торгівлі та промисловості та видання наказу Миколи II про дозвіл на заснування вищих комерційних курсів (Чуткий, 2013, с. 69, 75).

Осередками розвитку недержавної вищої комерційної освіти стали знані університетські та економічні центри України. Проте, якщо в Києві та Харкові засновані вищі курси з часом трансформувалися в повноцінні комерційні інститути, то в Одесі функціонували лише Вищі комерційні курси професора О. Федорова та Г. Файга (1907). Зазначимо, що О. Федоров був знаним професором Новоросійського університету, який очолював Одеське комерційне училище, створене Г. Файгом у 1894 році (Корченков, 1999). Найбільш успішними комерційними навчальними закладами були Київський і Харківський комерційні інститути, що пояснювалося значною зацікавленістю Міністерства торгівлі і промисловості в розвитку означеної ланки вищої освіти (*Статистические сведения*, 1914, 1916).

Історія Київського комерційного інституту веде свій відлік від Вищих комерційних курсів М. Довнар-Запольського, заснованих у 1906 році внаслідок тривалої боротьби ініціативної громадськості під

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

проводом професора Університету Св. Володимира. Згідно зі статутом, мета Вищих комерційних курсів М. Довнар-Запольського полягала у наданні знань із предметів комерційної спеціальності, підготовки здобувачів до практичної діяльності в торгівельно-промислових установах та викладання спеціальних предметів у комерційних навчальних закладах (Устав вищих, ЦДІАК, арк. 6). І хоча в нормативних документах визначався переважно жіночий склад вихованок, проте допускалася можливість навчання чоловіків. У межах комерційного та економічного відділень планувалося здійснювати підготовку товарознавців, бухгалтерів і викладачів (Краткий отчет о составе Высших, ДАК, арк. 55зв.; Положение, ДАК).

Вже наступного року було розроблено новий статут закладу, що передбачав відкриття педагогічного, залізничного та поштово-залізничного підвідділів (Краткий отчет о составе курсов, ДАК, арк. 29). Одночасно засновник звернувся до Київського купецького товариства, фінансова підтримка якого стала запорукою подальшого розвитку закладу (Степанович, 1991; Удовицька, 2002). Вже у 1908 році було отримано дозвіл Міністерства щодо реорганізації Вищих комерційних курсів М. Довнар-Запольського на Київський комерційний інститут, проте без надання прав, рівних державним закладам, що було здійснено лише у 1912 році (Чуткий, 2013, с. 112–113). Відповідно до нового статуту випускники-відмінники економічного відділення отримували звання кандидата економічних наук першого розряду, решта випускників – другого розряду, а вихованці комерційно-технічного відділення – звання комерційного інженера I і II розряду.

Витоки вищої комерційної освіти у Харкові пов'язана з іменем М. Чадова та Харківським купецьким товариством, проте через протидію генерал-губернатора прогресивне починання так і не було реалізовано (Павлова, 2012, с. 200–207). Натомість більш успішною стала ініціатива професора Харківського університету М. Палієнка, активно підтримана громадськістю. Орієнтуючись на досвід заснування комерційного вишу в Києві, до реалізації ідеї долучилися Харківське купецьке товариство, Харківський біржовий комітет та Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (*Высшие коммерческие*, 1914, с. 5). І хоча перше клопотання у 1908 році було відхилено, проте наполегливість та стабільне фінансове забезпечення Харківського купецького товариства сприяло відкриттю Харківських вищих комерційних курсів у 1912 році (*Высшие коммерческие*, 1913). Відповідно до статуту передбачався чотирирічний термін

навчання у межах здобуття комерційної або політично-економічної освіти (Устав Харьковских, ДАХО). Замість запланованих двох (комерційно-економічного та комерційно-технічного) відділень Курси склалися з комерційно-економічного відділення та низки підвідділів (комерційно-економічного, місцевого господарства, промислового, гірничопромислового, педагогічного). Успіхи новоствореного закладу засвідчило надання йому статусу інституту з правами, рівнозначними державним закладам. Харківський комерційний інститут мав, як і раніше, один (комерційно-економічний) факультет і чотири підвідділи – економічно-комерційний, банківсько-страховий, промисловий і місцевого господарства (Павлова, 2012, с. 230).

Стрімкий розвиток промисловості в другій половині XIX – на початку XX століття актуалізував проблему розбудови вищої інженерно-технічної освіти. У відповідь на суспільний запит за вирішальної ролі громадської та приватної ініціативи було створено державні інститути відповідного профілю: технологічний у Харкові, політехнічний у Києві, гірничий у Катеринославі (Федосова, 2014). Проте існуючі заклади не могли повною мірою задовольнити нагальні потреби, особливо жіноцтва та осіб іудейського віросповідання, обмежених у правах на здобуття вищої освіти. Тому заснування недержавних вищих шкіл розглядалося як засіб подолання бар'єрів у здобутті інженерно-технічної освіти передусім для цих категорій населення.

Так, у 1916 році було реалізовано ініціативу Харківського Південно-Російського товариства технологів за активної підтримки представників професорського середовища щодо заснування Харківського жіночого політехнічного інституту (Личное дело, ДАХО). Цьому кроку передувало клопотання Харківського технологічного інституту перед Міністерством народної освіти про дозвіл прийому на навчання жінок, яке було відхилено, проте із зазначенням можливості відкриття приватного вищого жіночого навчального закладу (Павлова, 2012, с. 257; Удовицька, 2002, с. 85). Заклад діяв у складі механічного та інженерно-будівельного відділень з машинобудівним і технологічним та залізничним відділами земського і міського господарства відповідно (Личное дело, ДАХО).

Ще одним прикладом успішної приватної ініціативи у відкритті закладів інженерно-технічного профілю став Єврейський приватний Політехнічний інститут для чоловіків і жінок у Катеринославі, заснований інженером-технологом О. Прессом та гірничим інженером

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Л. Рабіновичем у 1916 році (Книга, *ДАДО*, арк. 184). Відповідно до статуту у складі закладу діяли електромеханічний, інженерний та економічний факультети, кожний з яких відповідно поділявся на такі відділення: електротехнічне і механічне, інженерно-будівельне й архітектурне, економічне і комерційне.

Підкреслимо, що випускники політехнічних інститутів Харкова та Катеринослава не мали жодних прав, проте могли бути допущені на загальних підставах до підсумкових іспитів при відповідних державних вищих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти (Книга, *ДАДО*, арк. 184; Федосова, 2014, с. 53). У цілому використання методу порівняння дозволяє стверджувати, що народногосподарські (комерційні та інженерно-технічні) виші перебували на периферії системи вищої освіти, орієнтуючись на підготовку вузькоспеціалізованих фахівців.

Третій (інноваційно-перетворювальний) етап розвитку недержавної вищої школи, що припав на часи національного державотворення (1917–1920 рр.), характеризується значним зростанням кількості закладів вищої освіти, що постали завдяки інтенсифікації громадської та приватної ініціативи, широко підтриманої українськими урядами, а також структурними та змістово-методичними новаціями. Дослідники Л. Корж-Усенко та Д. Розовик зазначають, що за цей час було засновано 60 вищих навчальних закладів, з яких реально запрацювало 35 (Корж-Усенко, 2019, с. 430; Розовик, 2004, с. 109, 116).

Аналіз джерел дозволяє розкрити більш детально умови заснування деяких недержавних вищих шкіл, що постали на цьому етапі. Так, питання розвитку вищої сільськогосподарської освіти широко обговорювалося на всіх рівнях впродовж всього XIX століття, особливо актуалізувавшись після аграрної реформи 1861 року, адже галузь потребувала кваліфікованих спеціалістів різних напрямів (агрономів, землемірів, ветеринарів, зоотехніків, селекціонерів тощо).

Ідея заснування Курсів акумулювалася в середовищі професорсько-викладацького складу існуючих вищих начальних закладів, Харківського товариства сільського господарства (першим головою якого був професор В. Кочетов) та Харківського відділу Товариства сприяння жіночій сільськогосподарській освіті. Відкриттю закладу передували публічні курси з природознавства та сільського господарства, організовані для жінок у Харкові (Павлова, 2012, с. 289, 291), що не змогли забезпечити системний характер знань з

відповідного профілю. Активними пропагандистами відкриття вищих жіночих сільськогосподарських курсів стала прогресивна професура (на чолі з О. Аловим) Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісівництва, евакуйованого під час Першої світової війни з Люблінської губернії до Харкова (Отчет о работе, ДАХО, арк. 6). Тривала боротьба громадськості з бюрократичним апаратом увінчалася успіхом тільки в 1917 році. Відповідно до положення головна мета Курсів полягала в наданні слухачам вищої освіти у сфері сільського господарства і лісових наук (Отчет о работе, ДАХО, арк. 4). Новостворений заклад мав два відділення – сільськогосподарське (з секціями рослинознавства, зоотехніки, агрономічного суспільствознавства) та лісове.

У 1917 році було отримано дозвіл на відкриття приватного Київського археологічного інституту, який мав здійснювати підготовку фахівців із осіб обох статей у сфері археології, археографії, «української та російської історії з її допоміжними дисциплінами», історії мистецтв у межах діяльності трьох відділень – археологічного, археографічного та історії мистецтв (Матяш, 2010). Ідея створення такого закладу виникла ще наприкінці ХІХ століття; перші спроби було здійснено професором В. Перетцом у 1909–1910 роках, проте офіційне відкриття Інституту відбулося тільки в 1918 році під керівництвом професора М. Довнар-Запольського (Ставицька, 2015).

У 1918 році було засновано приватний російськомовний університет у Катеринославі (*Про організацію вузів, ЦДАВОВУ*), ідею відкриття якого було підтримано професорами Д. Багалієм, В. Вернадським та Л. Писаржевським за фінансової підтримки промисловця М. Калачевського.

У тому ж році відбулося відкриття нового Полтавського історико-філологічного факультету, що мав на меті вивчення «історії, літератури мистецтва і побуту України» (*Вища школа, ЦДІАК*, арк. 22) і позиціонувався як зародок українського університету в Полтаві. Означений осередок постав з ініціативи Товариства українських поступовців завдяки зусиллям Полтавського товариства «Просвіта» за підтримки місцевого земства, Спілки Споживчих Товариств та її фундації «Українська культура».

Доля деяких недержавних вищих шкіл цієї історичної доби залишається до кінця нез'ясованою, приміром фармацевтичного інституту, заснованого лікарем М. Ряснянським у м. Харкові. Хоча

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

більшість дослідників вищої освіти (О. Іванов (Іванов, 1991), Т. Павлова (2012), Т. Удовицька (2002)) взагалі не згадують про його існування, проте архівні фонди ЦДАВОВУ містять статут закладу (Про Харківський, ЦДАВОВУ, арк. 41–42зв.) та звіт про діяльність за 1917–1918 навчальний рік (Про Харківський, ЦДАВОВУ, арк. 6–9). Відповідно до цих документів в Інституті мали право навчатися особи зі званням аптекарського помічника (як чоловіки, так і жінки), а основу кадрового складу становили викладачі Харківського університету та Харківського технологічного інституту.

В архівних фондах також зберігся статут Приватного єврейського інституту теологічних і громадських наук, засновником якого став лікар М. Митлін, відповідно до якого передбачалося відкриття теологічного, юридичного, історико-філологічного та торгівельно-економічного факультетів (Статут, ЦДАВОВУ, арк. 1–6зв.).

На третій етап розвитку недержавної вищої школи припадає поява закладів інноваційного типу – народних університетів, у діяльності яких ініціативною громадськістю було реалізовано ідею «вільної» вищої школи. Народні університети повноцінно поєднували в собі цілий комплекс європейських педагогічних ідей, починаючи від дійсної академічної автономії і духу цехової університетської корпорації, властивого першим університетам Європи, продовжуючи ідеалами наукового знаннями вільного наукового дослідження, властивими Новому часу, і закінчуючи ідеями соціальної справедливості та доступності вищої освіти, характерними для демократичних і соціалістичних педагогічних підходів другої половини ХІХ – початку ХХ століття (Токарева, 2008).

Так, у проектах українських урядів, розроблених з урахуванням ініціатив громадськості передбачалося відкриття мережі народних університетів класичного (Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Полтава, Чернігів) і науково-популярного типу (Вінниця, Єлисаветград, Житомир, Кременчук, Ніжин, Одеса, Полтава, Суми, Умань, Харків, Херсон, Холм, Черкаси, Чернігів), а також сільських та «мандрівних» (Корж-Усенко, Сидоренко, 2019). На базі кращих народних університетів з часом передбачалося створення вищих навчальних закладів державного зразка. Саме прогресивна громадськість у складі «Українського наукового товариства», товариств «Просвіта» та «Праця» з метою підготовки кадрів для українізації освіти ініціювала відкриття Українського народного університету в Києві. Заклад, розрахований на

трирічний курс навчання, мав історико-філологічний, природничо-математичний і юридичний факультети, а також підготовче відділення, у 1918 р. було реорганізовано на Київський державний український університет. Значних зусиль до відкриття Народного університету імені О. Караваєва у м. Катеринославі доклало Катеринославське наукове товариство (Вища школа, *ЦДІАК*, арк. 24–27). В цілому на території України, за підрахунками сучасних дослідників, було відкрито близько 50 стаціонарних і кілька десятків мандрівних народних університетів (Корж-Усенко, 2019, с. 431; Розовик, 2004, с. 97).

Таким чином, диверсифікація вищої освіти в досліджуваних територіально-хронологічних межах сприяла становленню мережі недержавних вищих навчальних закладів, які здебільшого виконували компенсаційну функцію щодо державних вищих шкіл. Громадська та приватна ініціатива була зорієнтована, передусім, на заснування навчальних закладів, які б сприяли реалізації прав жіноцтва, осіб іудейського віросповідання на вищу освіту, а також осіб, що прагнули до здобуття практично-орієнтованої та вузькоспеціалізованої вищої освіти.

Найбільші труднощі новостворених громадських і приватних вищих навчальних закладів, особливо на початку їх становлення, були пов'язані з проблемою розширення прав випускників. Керівництво недержавних вищих шкіл України другої половини XIX – початку XX століття використовували всі можливості для розвитку своїх закладів. Зокрема, директор Одеських вищих жіночих курсів О. Шпаков у складі делегації від Новоросійського університету мав аудієнцію в імператора Миколи II, який відвідував Одесу (1914 р.) (Отчет о деятельности Высших, *ДАОО*, арк. 4). Результатом наполегливості керівництва стало здобуття розширених прав: у 1915 році їх випускницям «дарований 1-й розряд» (Отчет о деятельности Высших, *ДАОО*, арк. 36), тобто свідоцтва про закінчення Курсів були прирівняні до університетських.

Варто підкреслити, що засновники та керівники недержавних вищих шкіл України другої половини XIX – початку XX століття активно використовували вітчизняний та зарубіжний досвід. Так, секретар Одеських вищих жіночих медичних курсів Л. Усков у виступі на урочистостях з нагоди першої річниці Курсів (1911) акцентувався на досвіді США, де приватні пожертвування становлять «майже єдине і головне джерело дивовижного прогресу вищої освіти» (Отчет о деятельности и состоянии, *ДАОО*, арк. 6).

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Від початку діяльності недержавні вищі школи користувалися всебічною підтримкою активної свідомої громадськості, представники якої дбали про поліпшення матеріально-технічного забезпечення закладів, підтримку обдарованих і малозабезпечених вихованців (передання майна за заповітом, заснування стипендій для незаможних слухачів, надання періодичних видань тощо). Цінним стало пожертвування 70 тис. крб. колезького секретаря К. Крижановського на користь Київських вищих жіночих курсів у 1891 році, тобто вже після їх закриття, в надії на їх відновлення (Кобченко, 2007, с. 48). У 1907 році бібліотека Одеських вищих жіночих курсів поповнилася зібранням професора О. Маркевича (9252 томів), пожертвуване його спадкоємцями. У тому ж році дружина члена Одеського окружного суду Г. Тахчогло внесла до банку 6 тис. руб. з метою заснування щорічної стипендії для обдарованої курсистки імені її матері, дворянки П. Сочеванової (Отчет составлен, ДАОО, арк. 163в.). У 1916 році О. М. Бриль за духовним заповітом передала на користь Курсів понад 4 тис. руб. для заснування 2 стипендій її імені (Отчет о деятельности Высших, ДАОО, арк. 95).

З метою матеріального забезпечення діяльності недержавних закладів вищої освіти при більшості з них функціонувало опікунські (попечительські) ради (комітети). Так, на Харківських вищих жіночих курсах у 1912 році до нього входило 234 особи, зокрема ректор Харківського університету Д. Багалій з дружиною, професори В. Бузескул, А. Потебня, П. Пятницький, П. Ріттер, М. Сумцов, Ю. Харіна, подружжя Веретеннікових, Лейкфельдів, Раєвських та ін. (Павлова, 2012, с. 81–83). Звичною практикою було звільнення від плати за навчання. Так, у 1907 році на Одеських вищих жіночих курсах від плати за навчання було звільнено понад 100 курсисток (Отчет составлен, ДАОО, арк. 163в.–17). Питанням матеріального забезпечення курсисток опікувалося Товариство допомоги незаможним слухачкам (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 32), активно допомагаючи вихованцям, зокрема оплатою навчання, виплатою стипендій, поліпшенням побутових умов.

Так, Товариство допомоги слухачкам у Києві об'єднувало 83 особи членів-засновників (переважно із професорів Курсів та їх дружин); згодом кількість членів значно зросла (Драч, 2011, с. 357). Тільки за перші три роки існування (1906–1909 рр.) було надано різних видів грошової допомоги та безкоштовних обідів на суму близько 20 тис. руб. (Кобченко, 2007, с. 121–122). «Товариство для підтримки Вищих жіночих

медичних курсів у м. Одеса для допомоги нужденним курсисткам» (1913) взяло на себе зобов'язання матеріального забезпечення Курсів та допомоги малозабезпеченим слухачкам у реалізації права на освіту, зокрема надаючи кошти на життя під час навчання та протягом одного року після його завершення (Дамский комітет, ДАОО, арк. 14зв.). Дамський комітет товариства опікувався влаштуванням благодійних балів та концертів, кошти від яких спрямлювалися на задоволення різноманітних потреб закладу (Отчет за 1913 г., ДАОО, арк. 55зв., 64).

Отже, саме внаслідок реалізації громадської та приватної ініціативи було здійснено диверсифікацію вищої освіти та виокремлення недержавного сектора. При цьому процес виникнення, становлення і розвитку недержавних вищих навчальних закладів зумовлювався передусім державною політикою, наполегливістю ініціаторів, зміною попиту споживачів освітніх послуг, фінансовими можливостями засновників, кадровим потенціалом вишів. У досліджуваний період було значно розширено географію діяльності вітчизняних вищих шкіл, що орієнтувалися на підготовку фахівців із традиційних і нових спеціальностей. Встановлено, що недержавні вищі школи нерівномірно репрезентували різні напрями вищої освіти: більшість з них представляли педагогічну та комерційну освіту, натомість політехнічні та аграрні заклади, які вимагали значних капіталовкладень, здебільшого були державними.

2.2. Змістові та методичні характеристики недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX ст.

У підрозділі на підставі галузевого підходу і напрямів підготовки фахівців розкрито змістово-процесуальні характеристики розвитку недержавної вищої школи, представлено порівняльний аналіз змісту, форм та методів навчання в освітніх закладах університетського типу, вузькоспеціалізованих вищих школах (педагогічних, медичних, мистецьких, народногосподарчих та ін.), народних університетах.

Передусім необхідно підкреслити подібність організаційної структури переважної більшості недержавних вищих шкіл, що передбачала наявність факультетів (відділень, відділів, підвідділів), кількість і спрямування яких залежали від типу закладу та суспільних потреб (популярності спеціальностей серед населення), що й визначало зміст підготовки студентів. Так, недержавні вищі навчальні заклади

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

університетського типу здебільшого відкривалися у складі двох факультетів – історико-філологічного та фізико-математичного. Підготовка фахівців на вищих жіночих курсах поєднувала педагогічний, мовознавчий, загальнокультурний, технічний, суспільствознавчий та природничий компоненти (Левицька, 2012, с.119). Осередками організації навчальної роботи були кафедри, створені під конкретного професора і його наукову школу.

Як показують джерела, серед предметів, що викладалися на історико-філологічному відділенні Київських жіночих вищих курсів на початковому етапі їхньої діяльності були: російська історична граматики, історія російської словесності, історія загальної літератури, історія грецької літератури, історія римської літератури, російська історія стародавнього періоду, російська історія московського і нового періоду, російська історіографія, історія Греції, історія Риму, історія Середніх віків, Нова історія, статистика, логіка, психологія, педагогіка, історія філософії, латинська мова, французька мова, німецька мова, богослов'я (Дисципліни, ДАК; Про предмети, ДАК). Водночас на фізико-математичному відділенні цих курсів виникли труднощі, пов'язані з неготовністю курсисток сприймати матеріал на університетському рівні через відмінності у програмах жіночих і чоловічих гамназій, тому значну частину часу зайняли підготовчі заняття з алгебри та геометрії, а потім з таких предметів, як аналітична геометрія, теорія алгебраїчних рівнянь, диференціальне та інтегральне числення, теорія ймовірностей, астрономія, геологія, зоологія та біологія, фізика, хімія (Отчет о состоянии, 1883, с. 14). Повноцінному викладанню природничих дисциплін заважав брак необхідної матеріально-технічної бази, що було проблемою всіх вищих жіночих курсів на початку їх діяльності.

Опрацювання першоджерел дозволяє констатувати, що в подальшому у змісті освіти Київські, Харківські та Одеські вищі жіночі курси все більше орієнтувалися на навчальні плани класичних університетів (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 6зв., 8, 19; Отчет о деятельности Высших, ДАОО, арк. 3зв., 37, 90), що сприяло підвищенню якості підготовки. Проте, як наголошують дослідники (Г. Фальборк, В. Чорнолуський (Фальборк, Чарнолуский, 1904), К. Кобченко (2007), Т. Удовицька (2002)), така зорієнтованість на стандарти державних вишів звужувала «поле ініціативи» та інноваційний потенціал в організації навчального процесу.

Загалом на вищих жіночих курсах дисципліни поділялися на обов'язкові (сталій перелік яких відповідав класичним університетам) та необов'язкові (спеціальні і рекомендовані, які варіювалися залежно від наукових інтересів професорсько-викладацького складу та напрямів підготовки студентів у кожному закладі). Обов'язковим для вивчення на всіх вищих жіночих курсах були богослов'я (для осіб православного віросповідання) та одна з іноземних мов (німецька, французька, італійська, англійська); крім того, у таких закладах Києва і Харкова передбачалося вивчення інших («екзотичних») іноземних мов (санскрит, готська, провансальська, староіталійська) (Кобченко, 2007, с. 106; Павлова, 2012, с. 109). Поглиблене вивчення іноземних мов здійснювалося на основі диференціації студентства відповідно до рівня їхніх знань та залучення зарубіжних фахівців – носіїв мов. Так, на Київських вищих жіночих курсах провансальську поезію читав доцент Сорбонни мосьє Шовен, італійську мову – А. Бартоломуччі (Тулуб, 2012), який викладав і в Київському комерційному інституті. Архівні документи дозволяють стверджувати про ґрунтовне вивчення спеціальних предметів (історія, філософія, психологія, логіка, іноземні мови, порівняльна історія права) на Київських вищих жіночих курсах, де, на відміну від університетів, серед пропонованих дисциплін викладалося державне право західних держав, було збільшено обсяг годин на торгівельне і римське право (Обьяснительная, ДАК, арк. 1–3).

На фізико-математичних факультетах (відділеннях) обов'язковими вважалися: фізика і метеорологія, хімія, зоологія і порівняльна анатомія з ембріологією, гістологія та анатомія людини, ботаніка, гістологія з палеонтологією, мінералогія з кристалографією, фізіологія тварин, математика, теоретична механіка, астрономія і богослов'я (Удовицька, 2002, с. 131); на юридичних – політична економія, статистика, вчення про державу (По ходатайству, ЦДІАУК). Поглибленню змісту освіти сприяла розбудова матеріально-технічної бази закладів. Зокрема, у 1916–1917 навчальному році на Харківських вищих жіночих курсах вивчалися такі дисципліни, як: анатомія рослин, морфологія рослин, фізіологія рослин, нижчі спорові, ботаніка, бактеріологія, зоологія хребетних тварин, гістологія тварин, фізіологія тварин, зоологія, анатомія людини, кристалографія, мінералогія, геологія, землеробство, агрономія, хімія (фізична, органічна, кількісний аналіз), дослідна фізика (термодинаміка, електродинаміка, оптика, індукція току, акустика, механіка), метеорологія, алгебра, геометрія,

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

астрономія та ін. (*Учебный план*, 1916). Серед спеціальних предметів пропонувалися експериментальна зоологія та мікроскопічна техніка.

До рекомендованих предметів на історико-філологічному факультеті Харківських вищих жіночих курсів належали педагогіка, історія язичницьких релігій, археологія, російська побутова етнографія, загальне вчення про державу і право (*Отчет о деятельности Харьковских*, 1913). Натомість на аналогічному історико-філологічному відділенні Київських жіночих вищих курсів педагогіка та психологія були обов'язковими (на відміну від фізико-математичного відділення), особливо для тих, хто готувався до педагогічної діяльності; необов'язковими ж вважалися логіка та гігієна. З часом викладання педагогіки і психології набуло системного характеру, охоплюючи такі розділи, як історія педагогіки, теорія виховання, дидактика та душевне життя, психічні стани і властивості (Левицька, 2012, с. 117, 119), а також методики викладання різних предметів (історії, російської, німецької та французької мов, математики, фізики) (Кобченко, 2007, с. 107). Педагогізація освітнього процесу була зумовлена практичними потребами, адже більшість вихованок вищих жіночих курсів, попри їхній загальноосвітній характер, готувалися саме до викладацької діяльності.

Високий рівень викладання психолого-педагогічних дисциплін у недержавній вищій школі досягався завдяки залученню провідних фахівців (С. Анан'їн, Ф. Зеленогорський, В. Зеньківський, О. Музиченко, П. Тихомиров, В. Гельвіг, Т. Лубенець, І. Сікорський, Г. Челпанов, М. Ланге, С. Русова, О. Гіляров, К. Щербина), які активно долучаються до розроблення концепцій, професійних програм, варіативних проектів, інноваційних моделей розвитку педагогічної освіти. Поглиблення загальнопедагогічної підготовки майбутнього вчителя передбачало авторське розроблення змісту педагогічних курсів з урахуванням потреб освіти та гуманістичної орієнтації на саморозвиток особистості.

Для оптимізації навчання у недержавних вищих школах вагомою стала спроба впровадження на початку ХХ століття предметної системи замість курсової. В центрі освітнього процесу знаходився блок обов'язкових дисциплін, проте усувалася регламентація послідовності їхнього вивчення та поділ на курси з щорічними перевідними іспитами. Відповідно до наданих академічних свобод, слухачі могли відвідувати лекції за власним вибором (залежно від власних наукових та професійних інтересів), визначати терміни складання іспитів, працювати на основі індивідуального навчального плану, розподіляти

навчальне навантаження протягом всього навчання (Солоницын, 1998, с. 128). Водночас предметна система дозволяла поглибити дослідницьку спрямованість освіти завдяки впровадженню семінарів та просемінарів, що були потенційними осередками наукових шкіл. Якщо просемінари були засобом вступу до вивчення певного предмету, ознайомлення з методами самостійної роботи над першоджерелами, то на семінарах проводилися співбесіди з методологічних проблем, які передбачали тривалі гострі дискусії (Отчеты, ДАК).

Аналіз навчальних планів недержавних вишів показує, що в більшості з них перехід від курсового до предметного навчання було здійснено у 1905–1908 роках. Причому питома вага самостійної роботи, практико-орієнтована спрямованість викладання, ступінь варіативності навчальних планів, курсів, термінів освоєння програм, ступінь використання активних форм навчання була значно вищою, ніж у державних вищих навчальних закладах (Климина, 2006, с. 135). Предметна система навчання передбачала впровадження особистісного підходу, в межах якого студент мав право вибору, самостійності та відповідальності (Князев, 2002, с. 271). В атмосфері наукового пошуку студентам пропонувалося самостійно здобувати знання, а не отримувати їх готовими; викладачі ж із менторів перетворювалися на старших колег та наставників, що заклало підґрунтя педагогіки співпраці. Творчий підхід, гнучкість, врахування досягнень передової педагогічної думки, вимог соціуму і потенційних слухачів були характерними і для розробки нових освітніх програм.

З метою подальшого вдосконалення навчального процесу недержавні вищі школи постійно здійснювали аналіз набутого досвіду (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 9зв., 19). Так, у 1911 році Одеські вищі жіночі медичні курси за прикладом подібних закладів Москви і Петербургу внесли корективи до предметної системи: фактично всі предмети, що викладалися, були оголошені обов'язковими і тільки деякі курси пропонувалися на вибір (на фізико-математичному факультеті - це були курси агрономії з агрономічною хімією, мікробіології та семінар з питань географії і систематики рослин) (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 19). Такий перехід був обумовлений рівнем забезпечення закладу, адже для повноцінної реалізації предметної системи необхідні були додаткові кадрові та матеріальні ресурси.

Розширення змісту освіти на жіночих вищих курсах сприяло відкриття окремих відділень. Так, ґрунтовністю характеризувалося

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

навчання на юридичному факультеті Одеських вищих жіночих курсів, де в 1911–1912 навчальному році викладалися енциклопедія права, політична економія, історія руського права, латинська мова, римське право, кримінальне право, церковне право, громадянське право, поліцейське право, міжнародне право, торгівельне право, історія філософії права, кримінальне судочинство, громадянське судочинство (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 25–25зв.).

Зростанню інтересу до минулого і сучасного становища рідного народу, залученню до розробки українознавчої проблематики сприяло відвідання київськими курсистками у 80-роках XIX століття циклу приватних лекцій професора В. Антоновича. Українознавчий вектор змісту освіти не втрачав актуальності й надалі: після подання у 1906 році 1400 студентами Університету Св. Володимира заяви про створення низки українських кафедр з аналогічним клопотанням звернулися до ради Київських вищих жіночих курсів близько 500 курсисток (Дорошенко, 1906). Упровадження українознавчої проблематики в освітній процес курсів здійснювалося завдяки ініціативі окремих викладачів (В. Антоновича, В. Данилевича, В. Лободи, В. Перетца), які викладали історію малоросійської літератури, історію Малоросії, спецкурси з української мови, «Київ та його старожитності», «Релігійний рух на Україні в XVI–XVIII ст.» та ін. (Кобченко, 2007, с. 116–117).

У часи національного державотворення українознавчий компонент змісту навчання в недержавних вищих школах було поглиблено передусім за рахунок запровадження окремих українознавчих курсів (Расписание, ДАК, арк. 1–16). Джерела засвідчують включення до навчальних планів історико-філологічного факультету Харківських вищих жіночих курсів таких предметів: історія України професора Д. Багалія, історія української літератури (зі спецкурсом «Поезія Шевченка») професора М. Сумцова, історична граматики літературної української мови та просемінарій з читання та аналізу «малоросійських говірок» під керівництвом професора Д. Зеленіна у курсі російської мови і літератури, тощо (*Обозрение преподавания*, 1918).

Архівні документи дозволяють здійснити порівняння змісту підготовки на Київських жіночих загальноосвітніх курсах професора М. Довнар-Запольського та Київських вечірніх вищих жіночих курсах А. Жекуліної. Так, згідно з положенням Курсів М. Довнар-Запольського

на історико-філологічному відділенні передбачалося вивчення богослов'я, історії філософії, психології, логіки, педагогіки, історії грецької мови, церковно-слов'янської мови, історії російської літератури, порівняльного мовознавства, історії класичної і західноєвропейської літератури, романо-германської філології, слов'янознавства, російської історії, загальної історії (стародавньої, середньої і нової), історії мистецтва, політичної економії, правознавства, латинської мови, нових мов (французької та німецької), порівняльної логіки (Положение о частных, ЦДІАК, арк. 61). При цьому останній (четвертий) рік навчання присвячувався ознайомленню з теорією і практикою «педагогічної справи», вивченню методики викладання російської мови й історії, проходженню педагогічної практики на базі київських гімназій, де вихованки давали «пробні» уроки, готуючи їх конспекти (Положение о частных, ЦДІАК, арк. 62).

Курс економіко-комерційного відділення Київських жіночих загальноосвітніх курсів професора М. Довнар-Запольського передбачав опанування таких дисциплін, як: політична економія, наука про фінанси, статистика, економічна географія, історія всесвітньої торгівлі, правознавство (вступ до правознавства, російське державне право, російське громадянське і трудове право), нові мови (французька, німецька, англійська), хімія, тригонометрія, фізика і механіка, товарознавство, бухгалтерія і комерційна кореспонденція, комерційні розрахунки (Положение о частных, ЦДІАК, арк. 62зв.). І хоча студентам дозволялося обирати предмети для вивчення, проте підкреслювалася необхідність вивчення не менше ніж двох іноземних мов.

Статутом Київських вечірніх вищих жіночих курсів А. Жекуліної передбачено вивчення на історико-літературному відділенні загальної та російської історії, історії літератури, психології і логіки, філософії, політичної економії, правознавства з державним правом, а на природничо-історичному – фізики, анатомії і фізіології, зоології, ботаніки, хімії, основ біології, історії світобудови (Докладная, ЦДІАК, арк. 5–5зв.). Згодом зміст освіти було доповнено такими предметами: богослов'я, педагогіка, всесвітня та російська література, церковно-слов'янська, російська, латинська, французька, німецька мови. Обов'язковими для вивчення стали педагогіка, історія філософії та логіка (Докладная, ЦДІАК, арк. 14). Як свідчать спогади С. Русової, особливо усіх приваблювали практичні лекції з обраної теми, що провадили слухачки під керівництвом викладачів. «Кожну лекцію після

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

її закінчення розбирали, критикували, набиралися більше знання, ніж на теоретичних викладах» (Русова, 1928). Серед улюблених предметів курсисток – естетика і психологія творчості, що спонукали молодь до пошуку шляхів творчої самореалізації, служіння істині, добру і красі.

Діахронний аналіз розвитку освітнього процесу показує, що на початку ХХ століття проведення практичних занять набуло систематичного характеру. Так, студенти-гуманітарії Харківських вищих жіночих курсів під час практичних занять розбирали уривки з «Повісті временних літ», робили аналіз власної вимови і розбір зразків «народних великоросійського і малоросійського говорів» тощо (*Отчет о деятельности Харьковских*, 1913, с.18). На заняттях з логіки застосовувалися проблемні питання та логічні задачі, що дозволяли співвідносити поняття і визначення, розмірковувати, робити висновки. На заняттях із психології професором М. Ланге широко використовувався маловідомий у Російській імперії, проте широко застосований у США, метод психологічних задач різної складності. З цією метою практикувалася робота в парах (коли одна з курсисток керувала дослідом, складаючи протокол спостереження, а інша виступала об'єктом спостереження та суб'єктом самоспостереження). На заняттях зі світової історії застосовувалося читання, переклад та аналіз матеріалів західноєвропейських періодичних видань XVI–XIX століть (*Отчет о состоянии, ДАОО*, арк. 12–18зв.).

Широко застосовувалися виголошення доповідей, підготовка рефератів, розробка та заповнення тестів, переклади текстів різної складності та змістової наповненості з іноземних мов, робота з першоджерелами, що сприяли засвоєнню матеріалу, прищеплювати любов до творчої роботи. Особистий приклад викладача спонукав студентів до активної пошукової діяльності, що створювало передумови для відносин тісної співпраці. Про значний інтерес молоді до практичних форм навчальної роботи свідчить той факт, що київські курсистки заздалегідь розбирали теми рефератів на наступний навчальний рік (Левицька, 2012). Зазначимо, що реферати готувалися слухачками 3–4 курсів кожного семестру після оволодіння основами наукової методології. За традицією, підготовлені реферати подавали до бібліотеки закладу, щоб бажаючі могли ознайомитися з їхнім змістом, знайти недоліки, суперечності та логічні помилки. Окремі розвідки могли оприлюднюватися автором, а найгрунтовніші реферати, обсяг яких сягав понад 200 сторінок, могли бути зараховані як дипломні

кандидатські роботи (Тулуб, 2012, с. 264-265). Однією з форм контролю знань був конкурс підготовлених студентами письмових робіт з певного предмета на визначену факультетом тему. Авторів кращих із таких праць, що в подальшому могли стати основою для кандидатських дисертацій, заохочували звільненням від плати за навчання, преміюванням, позитивними рекомендаціями.

Великого значення надавалося індивідуально-консультативній роботі зі студентами: більшість викладачів працювали в аудиторіях після лекцій, а деякі проводили консультації у себе вдома (зокрема, харківські професори В. Бузескул, О. Потебня, М. Сумцов). Практикувалися такі форми організації навчального процесу, як репетиції та вчені бесіди, у ході яких слухачі здебільшого готували письмові роботи на визначені теми та обговорювали їх з професорами, перевірялися конспекти, рівень засвоєння окремих тем, відвідування бібліотеки, стан ознайомлення з рекомендованою літературою тощо (Бенера, 2011, с. 294–295; Левицька, 2012, с. 125). При викладанні зоології на Одеських вищих жіночих курсів обов'язковим було ведення спеціальних зошитів, куди заносилися зарисовки проведених дослідів (Отчет о деятельности Высших, ДАОО, арк. 30зв.).

Важливою складовою належної організації освітнього процесу було створення відповідної матеріально-технічної бази недержавних вищих шкіл. Так, на Одеських вищих жіночих курсах з початку їх діяльності було створено лабораторію аналітичної хімії, до занять у якій допускалися ті вихованки, які успішно склали екзамени з неорганічної хімії [ДАОО, 45, 19, 50, арк. 13зв.–14]. Устаткованими були фізичний і мінералогічний кабінети (моделями, необхідним приладдям і мінералами), лабораторія загальної біології (мікроскопами, приладдям, моделями, таблицями, реактивами), лабораторія зоології (різними скелетами, манекенами людини, органами людини в спирту, таблицями), хімічна лабораторія (з відділеннями якісного та кількісного аналізу, органічної хімії) та інші навчально-допоміжні підрозділи (кабінети анатомії, фізіології, мінералогії і геології з палеонтологією, мікробіології тощо) (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 21; Отчет составлен, ДАОО, арк. 14зв., 28–31зв.). На Харківських вищих жіночих курсах було відкрито бібліотеку, фізичний кабінет, кабінет для практичних занять з фізики, лабораторії неорганічної та органічної хімії, хімічні лабораторії якісного та кількісного аналізу, фізико-хімічний кабінет, кабінети по зоології хребетних та безхребетних, гістологічний кабінет (анатомічне

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

відділення), ботанічний кабінет (морфологічне відділення), кабінети ботаніки, фізіології рослин, бактеріології, фізіології тварин, мінералогії та геології, географії (Павлова, 2002, с. 102–103).

У 1915–1916 навчальному році фізико-математичний факультет Київських вищих жіночих курсів об'єднував 18 лабораторій і кабінетів для проведення практичних занять (*Краткий обзор*, 1915, с. 5–6). Навчально-допоміжна база історико-філологічного факультету охоплювала семінарії (історико-філологічний та іноземних мов), археологічний музей з нумізматичним кабінетом та кабінет мистецтв (Кобченко, 2007, с. 119). При економічно-комерційному відділенні Курсів діяв музей товарознавства та хімічна лабораторія. Визнаючи роль принципу наочності у засвоєнні знань, на користь Одеських вищих жіночих курсів було передано цілі колекції рослин (6 тисяч зразків флори вітчизняного та закордонного походження, приміром яванська та цейлонські колекції професора В. Ротерта), черепів усіх класів хребетних тварин, пожертвованих професором К. Сапежком (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 22зв.–23зв.). Знаний археолог В. Хвойко надав колекцію із 242 доісторичних цінностей, а професор А. Сонні подарував власне нумізматичне зібрання археологічному музею Київських вищих жіночих курсів (Кобченко, 2007, с. 119).

При організації практичних занять широко застосовувалися екскурсії. Зокрема, на Одеських вищих жіночих курсах екскурсії практикувалися при викладанні сільського господарства (у 1907 році відбулося 6 екскурсій) (Отчет составлен, ДАОО, арк. 14зв.), зокрема до Магнітно-метеорологічної обсерваторії, Музею ґрунтів, астрономічної обсерваторії, приватної обсерваторії М. Кефалі, інших установ та організацій (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 24зв.). Ботанічні екскурсії до Криму організовувалися професором Харківських вищих жіночих курсів В. Арнольдї (*Отчет о деятельности Харьковских*, 1913, с. 27–29). Київські курсистки залучалися до ботанічних екскурсій на Чорноморське узбережжя Кавказу та до Криму (на чолі з професором В. Залеським), екскурсій культурно-мистецького спрямування та на місця археологічних розкопок (під керівництвом приват-доцента В. Данилевича) (Кобченко, 2007, с. 120).

Основними формами контролю знань слухачок були колоквіуми (для поточного оцінювання), заліки та екзамени (для підсумкового оцінювання). Так, архівні джерела свідчать, що на історико-філологічному факультеті Одеських вищих жіночих курсів за

підсумками 1906–1907 навчального року перехідні экзамени охоплювали дисципліни: історія Сходу, історія Греції, історія Риму, середньовічна історія, нова історія, руська історія, історія релігії, історія слов'ян, державне право, політична економія, історія стародавнього мистецтва, історія античної літератури, історія середньовічної літератури, англійська література XVII–XVIII ст., російська література періоду Московської Русі, російська література XVIII ст., російська література XIX ст., історія стародавньої філософії, психологія, логіка, історія російської мови, старослов'янська мова, енциклопедія слов'янської філології, загальне мовознавство, латинська мова, грецька мова, історія граматики французької мови (Отчет составлен, ДАОО, арк. 12зв.). На фізико-математичному факультеті склалися экзамени з таких предметів: елементарна алгебра, тригонометрія, вступ до аналізу, диференціальне числення, інтегральне числення, теорія визначників, теорія чисел, аналітична геометрія, теоретична арифметика, теорія ймовірностей, фізика, гістологія, неорганічна хімія, аналітична хімія, анатомія, ботаніка, кристалографія, сільське господарство (Отчет составлен, ДАОО, арк. 14зв.–15).

Загалом, система контролю знань зазнала суттєвої лібералізації, адже якщо у XIX столітті за пропуск або нескладання іспитів студентів казенних вищих шкіл могли покарати карцером на кілька днів (Владимирский-Буданов, 1884), то з часом було визнано ефективність позитивної мотивації і стимулювання. Так, до прийняття Закону 19 грудня 1911 р. провал іспиту на вищих жіночих курсах не заважав переходу на наступний курс; іноді вихованки складали заборговану дисципліну вже по завершенні навчання. Крім того, у недержавній вищій школі перевага надавалася індивідуальному іспиту, що проводився зазвичай без білетів у формі співбесіди із викладачем, вимагаючи знання матеріалу з усього курсу без попередньої підготовки. Деякі викладачі практикували «групові» іспити, у процесі яких кожна слухачка мала доповнювати і розвивати відповідь попередниці, проте це не дозволяло об'єктивно оцінити справжній рівень знань. Іноді професори проводили випробування в супроводі асистентів. Особливо складно доводилося на тих іспитах, які приймали два викладачі з різними світоглядними переконаннями і науковими позиціями, адже слухачки часто ставали жертвами такої «битви титанів» (Тулуб, 2012, с. 292).

Вихованки недержавних вищих шкіл залучалися до активної наукової діяльності. Наприклад, з метою самостійного вивчення

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

курсистками російських і західноєвропейських письменників на історико-філологічному факультеті Одеських вищих жіночих курсів було організовано літературний гурток (Отчет составлен, ДАОО, арк. 13). Плідно працював природничо-науковий гурток, у діяльності якого брали участь професори Б. Веріго, П. Меліков, Г. Трефільєв, приват-доценти М. Ланге, М. Зеленецький та ін.) та близько 100 слухачок [ДАОО, 334, 3, 7656, арк. 26зв.]. Вихованки Харківських вищих жіночих курсів виявляли інтерес до наукових гуртків із новітньої російської та зарубіжної літератури (під керівництвом М. Дурново та І. Веретеннікова, який відвідувало близько 50 осіб), стародавньо-єгипетської (Є. Кагарова) та фінської (А. Погодіна) мов (Павлова, 2012, с. 103). У часи національного державотворення для розширення пізнавальних можливостей вихованок Київських вищих жіночих курсів було засновано кілька наукових гуртків: історико-літературний, метою діяльності якого було «вивчення історії, літератури, етнографії, археології та інших гуманітарних наук» і гурток з вивчення суспільних наук (Кобченко, 2007, с. 57).

Зауважимо, що наукові гуртки мали свої бюджети (за рахунок членських внесків та коштів, наданих господарським комітетом закладу), для передплати вітчизняних і зарубіжних періодичних видань, придбання наукової та навчальної літератури, екскурсії. Так, у фондах ДАОО залишилися відомості про 16-денну екскурсію до Санкт-Петербурга (за маршрутом Одеса – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Одеса, що включав відвідини громадських установ, наукових музеїв, театрів) 75 членів природничо-наукового гуртка під час різдвяних вакацій у 1912–1913 навчальному році (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 27, 32).

Певна річ, що студенти, які вирізнялися сумлінністю у виконанні завдань підвищеної розумової складності з елементами наукової роботи (в архівах, наукових лабораторіях, експедиціях, здійсненні перекладів (зокрема, віршованих) давніх пам'яток, зразків світової класики, сучасної літератури, підручників, посібників) та виконанні відповідальних доручень (приміром, щодо впорядкування навчально-допоміжних установ) могли розраховувати на вищу оцінку власних навчальних досягнень під час іспитів. Як свідчать спогади Н. Полонської-Василенко (2011), курсисткам доводилося на прохання викладачів здійснювати ідентифікацію і систематизацію архівних документів та рукописів.

Аналіз архівних документів дозволяє розкрити питання змісту навчання у недержавних вищих школах медичного профілю на прикладі Харківського медичного інституту, де в 1915–1916 навчальному році викладалися: богослов'я, описова анатомія, гістологія й ембріологія, фізика, хімія (неорганічна, органічна, фізична, аналітична, медична), зоологія з порівняльною анатомією, ботаніка, мінералогія з основами геології, фізіологія, фармація, фармакогнозія, фармакологія із загальною терапією, рецептурою і вченням про мінеральні води, загальна патологія, патологічна анатомія, бактеріологія, діагностика і пропедевтична клініка, хірургічна патологія з десмургією із вченням про вивихи і переломи, пропедевтична клініка, оперативна хірургія з топографічною анатомією, патолого-анатомічні розтини з патолого-анатомічною діагностикою, акушерство і вчення про жіночі хвороби, гігієна з медичною поліцією, медичною статистикою й епідеміологією, судова медицина з токсикологією, офтальмологія, дитячі хвороби, вчення про нервові хвороби, вчення про хвороби шкіри та венеричні хвороби, епізоотологія з ветеринарною поліцією, судово-медичні розтини. Вагому частку навчального плану, особливо на останньому році навчання, становили практико-орієнтовані курси: пропедевтична факультетська клініка (третій рік навчання); терапевтична та хірургічна факультетські клініки (четвертий рік навчання); акушерська гінекологічна та офтальмологічна клініки, терапевтична та хірургічна госпітальні клініки, клініки дитячих, нервових, душевних, шкірних та венеричних хвороб (Харьковский женский, ЦДАВОВУ, арк. 77–78зв.). Значну увагу приділяли вивченню спеціальних медичних предметів (*Обозрение преподавания на Медицинском*, 1913, с. 2), кількість яких сягала до 25. Крім того, слухачки у великому обсязі вивчали фізику, хімію, ботаніку, мінералогію, основи геології (Удовицька, 2007, с. 132).

Якість викладання в недержавних вищих школах України другої половини ХІХ – початку ХХ століття забезпечувалася наявністю достатньої навчально-допоміжної бази. Так, із заснуванням Медичного відділення при вищих жіночих курсах у м. Києві до викладання було залучено «якнайкращі наукові сили» та розпочалася розбудова комплексу відповідних установ (*Обозрение преподавания на Медицинском*, 1913, с. 1). На території Олександрівської лікарні було облаштовано приміщення Анатомічного інституту, на території Кирилівської лікарні постав академічний корпус із лабораторіями, приміщення власної

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

акушерської клініки та факультетська терапевтична клініка (Кобченко, 2011, с. 130). Педагогічні ради приділяли значну увагу комплектуванню бібліотек. Приміром, у 1913 році бібліотека Одеських вищих жіночих медичних курсів налічувала 2280 екземплярів навчальної та наукової літератури, пожертвованих професорами закладу (Отчет за 1913 г., ДАОО, арк. 58, 59, 60).

Кожне практичне заняття передбачало опанування теоретичного та практичного блоків, обговорення методів досліджень, демонстрацію техніки його застосування та вправи щодо певного методу дослідження (Отчет, 1915, ДАОО, арк. 58). Так, на заняттях з гістології в Харківському медичному інституті у 1915–1916 навчальному році пропонувались індивідуальні завдання для зарисовок всіх препаратів (Харьковский женский, ЦДАВО, арк. 83). Кураторські заняття передбачали спостереження і виконання простих медичних маніпуляцій під наглядом ординаторів, за результатами чого складалися розлогі письмові звіти (Отчет, 1915, ДАОО, арк. 58зв.). Важливого значення надавалося чергуванню в клініках, що дозволяло знайомитися з основами догляду за хворими (Отчет, 1915, ДАОО, арк. 57зв.). Перед студентками Харківського медичного інституту були відкриті двері міської Олександрівської лікарні, психіатричної клініки лікаря І. Платонова, Земської психіатричної лікарні, пологового будинку Губернського Земства, Оленківської лікарні О. та лікарні Е. Єлісеєвих для бідних жінок зі злоякісними пухлинами, Дитячої Крапоткінської лікарні (Харьковский женский, ЦДАВО, арк. 76 зв.).

На відміну від студентів університетів, вихованки недержавних медичних вищих шкіл, крім безпосередньо медичних, мали складати іспити із природничо-історичних дисциплін (богослов'я, фізика, органічна та аналітична хімія, зоологія, ботаніка та мінералогія) (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 67), що було пов'язано з відмінностями програм чоловічих і жіночих гімназій. Зауважимо, що до складання екзаменів допускалися не всі слухачки. Зокрема, за підсумками 1910–1911 навчального року зі 108 слухачок до екзаменів було допущено 97 осіб, 65 з яких пройшли екзаменування, решта ж перенесли випробування через проблеми зі здоров'ям та перевтому (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 67). Проте загалом вихованки вищих медичних навчальних закладів виявляли «значно кращу успішність», ніж студенти університетів (*Краткие сведения*, 1913, с. 8).

Унікальними змістово-методичними характеристиками вирізнялися недержавні заклади вищої педагогічної освіти, зокрема Київський Фребелівський педагогічний інститут. Навчальний план закладу передбачав опанування трьох циклів дисциплін: загальноосвітнього (богослов'я, фізика, хімія, ботаніка, анатомія, історія філософії, вступ до філософії, загальна психологія, логіка, етика, естетика, історія мистецтв, нові мови, тощо), педагогічного (історія педагогічних учень, вступ до експериментальної дидактики, школознавство, релігійне виховання, педагогічна психологія, душа дитини, теорія шкільного виховання, педагогічна патологія) та спеціально-предметного, відповідно до обраного фаху (російська мова, історія та географія, математика; історія та сучасний стан позашкільної освіти, теорія і практика екскурсійної справи, бібліотекознавство тощо). Так, курс «Загальної психології» та «Вчення про важких дітей» викладав професор І. Сікорський, «Вступ до філософії» – професор П. Кудрявцев, «Теорію педагогіки» та «Дошкільне виховання» – С. Русова, «Теорію дошкільного виховання» – Н. Лубенець (Дело с отчетом том, ДАК, арк. 38–39). У 1917–1920 роки в Інституті відкрито українське відділення, де С. Сірополко вів бібліотекознавство, В. Родніков – українську дитячу літературу (Сірополко, 2001). На базі закладу діяли курси крою і шиття, рукоділля і домоводства (Бенера, 2011, с. 63). Програми, розроблені київськими колегами, намагалися адаптувати до своїх потреб Харківські трирічні Фребелівські курси (Шохоль, 1913, с. 24).

Зусиллями директора інституту, відомого вченого і педагога І. Сікорського на базі Київського Фребелівського педагогічного інституту було створено науково-педагогічне об'єднання, до складу якого входили допоміжні навчально-виховні заклади (дитячі притулки, садки, початкові школи, вище початкове училище, клуб для підлітків, бібліотеки, музей, школа для дорослих) та науково-дослідні установи (педагогічна амбулаторія, амбулаторія педагогічної патології, педологічна лабораторія, лабораторія експериментальної психології) (Дем'яненко, Прудченко, 2005, с. 192), спрямовані на всебічне вивчення дитини та вихід на практику.

Педпрактика поділялася на пасивну (ознайомчі екскурсії, чергування в дитсадку чи школі, відвідування уроків учителів-наставників і практикантів, їх обговорення, аналіз) та активну (проведення пробних занять, педагогічні спостереження за учнями, самостійна робота з дітьми); педпрактика в науково-дослідних

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

установах включала спостереження за роботою педагога-консультанта (лікаря) під час проведення лікарсько-педагогічних обстежень дітей та консультацій з батьками, вчителями, участь в лікарсько-педагогічних обстеженнях дітей та консультуванні батьків, учителів; педпрактика на літніх майданчиках для дитячих ігор і в дитячому осередку передбачала включення студента в організаційно-виховну роботу з дітьми (Прудченко, 2005). Особливість педпрактики полягала в застосуванні технології «вільного виховання» у базових закладах (притулку, дитсадку, школі), відповідно до якої навчально-виховний процес спрямовувався на розвиток змісту навчання, методик викладання, активізацію інтересу дитини. Широко застосовувалися авторські педагогічні технології (М. Монтесорі, С. Русової, І. Сікорського, Ф. Фребеля та ін.). Так, у роботі з дітьми слухачки використовували методи «центральної ідеї» (Ф. Фребель) і «номенклатури» (М. Монтесорі). Унікальність закладу визначалася його специфічною структурою, дотриманням принципів особистісно орієнтованого навчання, єдності теоретичної і практичної складових професійно-педагогічної підготовки фахівців дошкільної та початкової освіти (Сидоренко, 2018в).

Оригінальністю вирізнялися змістово-процесуальні характеристики недержавних вищих шкіл мистецького спрямування. Так, зміст освіти в Музично-драматичній школі імені М. Лисенка на рівні вокально-мистецького відділу відповідав програмі консерваторії, а драматичного відділу (у складі російської та української драми) – програмам Московського філармонійного музично-драматичного училища (Корж-Усенко, 2019, с. 197). Програма навчання об'єднувала спеціальні (гра на різних музичних інструментах, сольний спів, теорія музики і композиції, оркестрове й хорове диригування, сценічна гра і декламація) та допоміжні предмети (музично-теоретичні – елементарна теорія, гармонія, сольфеджіо, енциклопедія, інструментовка, хоровий спів, оркестрова гра, камерний ансамбль, оперні класи, міміка, фехтування, танці, грим; історико-гуманітарні – історія музики, історія драми, історія культури і літератури, естетика, італійська мова) (Михайличенко, 2005, с. 10). Систематично проводилися академічні вечори, на яких демонстрували різні види музично-вокального і драматичного мистецтва, широко пропагувався український народний і зарубіжний репертуар (Давиденко, 2010, с. 60), дозволяючи громадськості стежити за

професійним зростанням молоді. Оригінальним методичним прийомом було складання «особистого листка» для кожного слухача, де фіксувалися репертуар, п'єси для екзамену, твори із класу ансамблю тощо. Розвитку техніки гри на музичних інструментах і стимулом для самовдосконалення сприяла система змагань (приміром, одночасна гра виконавців на двох або трьох роялях).

Підготовкою оркестрових виконавців, майстрів гри на музичних інструментах, співаків, оперних артистів, композиторів і вчителів музики опікувалися Київська та Одеська консерваторії. Так, Київська консерваторія об'єднувала фортепіанний, вокальний та історико-теоретичний факультети, а на початку діяльності у складі закладу також діяло «дитяче відділення», на яке могли вступати діти старші 10 років (Зільберман, 2012, с. 155–156). Із усіх 16 класів особливою популярністю користувалися класи фортепіано та співу. Серед обов'язкових дисциплін були: для інструменталістів – елементарна теорія музики, сольфеджіо, гармонія, інструментування, історія музики, енциклопедія, естетика і історія мистецтв, клас ансамблю, оркестровий клас, обов'язкове фортепіано (крім піаністів); для спеціальності «Спів» додавалися хоровий клас, дикція і декламація, сценічне мистецтво, грим, пластика і танець, італійська мова (Зільберман, 2012, с. 163–164). В якості специфічних форм навчання застосовувалися симфонічні концерти учнів за участю солістів та учнівського оркестру. Важливою була педагогічна практика, адже педагогічна спеціалізація була однією з основних у закладі (Зільберман, 2012, с. 162).

У досліджуваний період високим рівнем організації освітнього процесу якісно вирізнялися комерційні вищі школи, зорієнтовані на позитивний досвід Німеччини – «країни вільної науки» (Высшие коммерческие, ЦДІАК, арк. 283). Вітчизняні комерційні вищі, як піонери в своїй галузі, активно експериментували щодо апробації нових форм структури та змісту освіти. Особливо це стосувалося першого з них – Вищих комерційних курсів у м. Києві, які спочатку не передбачали надання завершеної університетської освіти. Так, програма навчання у перший рік функціонування закладу охоплювала економічні науки (політекономія, кредит, статистика, економічна історія і географія, робітничий професійний рух у Росії), юридичні науки (енциклопедія права, російське громадянське, торгове, державне право), комерційні науки (комерційні розрахунки), фізико-математичні науки (фізика, неорганічна хімія, елементарна математика), загальноосвітні

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

дисципліни (гігієна промислових будівель, художній реалізм у літературі та мистецтві XIX ст.), нові мови (французька, німецька, англійська) (Высшие комерческие, ЦДІАК, арк. 255–258).

У подальшому відповідно до суспільних запитів відбулася трансформація циклів дисциплін (введення історико-філософських – російської історії, історії середніх віків, історії античних міст тощо; товарознавчих і природознавчих – загальна технологія, товарознавство з відділу сільсько-господарського виробництва (цукроваріння, винокуріння, пивоваріння), з відділу волокнистих речовин (шовк, шерсть, льон), технічна мінералогія, практична геологія; виокремлення циклу гігієни) та оновлення переліку предметів в існуючих циклах (як історія господарського побуту Західної Європи, фінансового права, сільськогосподарської політики у межах вивчення економічних наук; міжнародного права і громадянського процесу при засвоєнні юридичних наук; органічна та аналітична хімія, енциклопедія математики – у фізико-математичних; енциклопедія водної перевізної справи, банківська бухгалтерія з банківською кореспонденцією, банківські розрахунки – у комерційних); опанування італійської мови (Высшие комерческие, ЦДІАК, арк. 265–267). Приділялася увага формуванню практичних навичок фахівців із стенографії, фотографії (Высшие комерческие, ЦДІАК, арк. 258, 267) тощо. З метою «достатньої та правильної постановки» організації навчання, розширення перспектив кар'єрного росту випускників систематично порушувалися клопотання про відкриття нових курсів (приміром професорів В. Бажаєва та Л. Мареса – про відкриття курсів міського та земського господарства, страхової та оціночної справи) (Высшие комерческие, ЦДІАК, арк. 267зв.–270).

Після перетворення означених курсів на інститут «з метою надання знань з предметів вищих комерційних і економічних наук, підготовки до практичної діяльності в торгово-промислових установах, фінансово-технічної, державної і громадської служби та викладання спеціальних предметів» відбулася стабілізація змісту навчання (Высшие комерческие, ЦДІАК, арк. 272). Серед предметів були обов'язкові – для вивчення на комерційному й економічному відділеннях або ж на одному з них; додаткові – у спеціальних підвідділах, що обиралися самими студентами та необов'язкові (Высшие комерческие, ЦДІАК, Ф арк. 273). Розширення переліку вибіркових дисциплін було яскравим свідченням демократизації навчального процесу, адже хоча адміністрація закладу

мала право коригувати вибір студентів, проте це здебільшого стосувалося черговості вивчення предметів (Королева, ДАК).

Серед обов'язкових предметів здобувачі економічного відділення мали засвоїти групи дисциплін фінансових розрахунків з бухгалтерією, або товарознавство з фізикою та хімією, або фізику та хімію (Высшие коммерческие, ЦДІАК, арк. 273зв.). Запровадження з третього року навчання спеціалізації з педагогіки, залізничної, оціночної, страхової справи робило вибір студентів більш умотивованим. Популярна педагогічна спеціалізація передбачала опанування таких дисциплін, як педагогічна психологія, комерційна освіта, шкільна гігієна, історія педагогіки (Павлова, 2012, с. 222). Вивчення однієї з іноземних мов було обов'язковим для усіх відділень, а студенти банківської групи банківсько-страхового підвідділу мали скласти екзамени з двох іноземних мов (Харьковский коммерческий, ЦДАВО, арк. 42).

Активно здійснювалася трансформація змістового компоненту і в Харківському комерційному інституті. З часу заснування вищих комерційних курсів у складі комерційно-економічного відділу відбувся поділ на підвідділи: комерційно-економічний, банківсько-страховий (кожен з яких передбачав існування педагогічної групи), місцевого господарства, промисловий (Харьковский коммерческий, ЦДАВО, арк. 43зв.–47), що збереглося після перетворення закладу на інститут. У 1918 році у складі комерційно-економічного факультету було відкрито кооперативне відділення, на базі якого вперше здійснювалася підготовка «культурних і освічених працівників для кооперації» (Павлова, 2012, с. 236).

Особливістю організації освітнього процесу комерційних вищих шкіл був значний обсяг практичних і лабораторних занять, семінарів. Так, на практичних заняттях із правознавчих дисциплін здійснювалися спроби «вирішення юридичних казусів» (Высшие коммерческие, ЦДІАК, арк. 281). Для опанування курсу мінералогії і геології застосовувалися демонстрації за допомогою «чарівного ліхтаря» (Высшие коммерческие, ЦДІАК, арк. 266зв.). Широко використовувався метод виробничих екскурсій (передусім до банківських контор, земських установ, промислових підприємств та залізниць) у межах усієї Російської імперії (Чуткий, 2013, с. 159).

З метою посилення практичного спрямування підготовки у складі економічного відділення діяли спеціалізовані кабінети земської справи, торгівлі, статистики, страхової справи, економічної географії, семінарії

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

економічних та фінансових наук; комерційного відділення – кабінети фізики, загальної біології та мікробіології, геології, залізничний, хімічний, лабораторії загальної біології, технічної та аналітичної хімії, товарознавства волокнистих речових та сільського господарства (Чуткий, 2013, с. 148–149). Товарознавчий музей охоплював технічні засоби, зразки кустарної, сільськогосподарської та промислової продукції на різних етапах їх виробництва.

Питома диференціація забезпечувалася при вивченні іноземних мов, коли студентів розподіляли на групи відповідно до рівня знань (Королева, ДАК; Высшие коммерческие, ЦДІАК, арк. 257–258, 266зв.–267, 275зв., 281зв.–282; Харьковский коммерческий, ЦДАВО, арк. 42зв.). На думку А. Чуткого, саме викладання в Київському комерційному інституті, крім європейських, ще й східних мов (зокрема китайської та японської) стало підґрунтям для створення у Києві приватного Близькосхідного інституту (1918) (Чуткий, 2013, с. 151–152). Метою вивчення іноземних мов вважалося практичне ознайомлення з розмовною і діловою мовою. Цікаво, що в дипломах та свідоцтвах знання мови позначалося якісною характеристикою рівня знань (з розмовної і письмової мови), комерційної кореспонденції (Высшие коммерческие, ЦДІАК, арк. 275зв–276).

Вагомою складовою професійної підготовки фахівця була практика на виробництві або у країнах, досвід яких вивчався певним студентом. Так, збереглися свідчення щодо практики студентів кооперативного відділення Харківського комерційного інституту на базі Харківського союз-банку і Товариства споживчих організацій Півдня Росії (Павлова, 2012, с. 235–236). Навчальний комітет Київського комерційного інституту в 1913 році клопотав про літню практику студентів перед управліннями 26 залізниць, 32 банків, в 35 губернських і 60 повітових земських управ (Хациєва, 1999, с. 122).

Важливою новацією стала організація закордонних відряджень найсумлінніших студентів, які мали скласти спеціальний іспит на знання мови відповідної країни. Географія закордонних відряджень студентів Київського комерційного інституту охоплювала західноєвропейські країни (передусім Німеччину), країни Близького й Середнього Сходу та окраїни Російської імперії (Кавказ, Середня Азія, Сибір, Далекий Схід). Внаслідок налагодження тісної співпраці Інституту з бізнесовими колами студенти отримували, крім наукових завдань, відповідальні доручення від підприємців. За результатами роботи

готувалася звітна документація, що охоплювала опис маршруту та ґрунтовну наукову працю з предмету відрядження, а також по можливості збір експонатів для поповнення колекції музеїв і кабінетів (Чуткий, 2013, с. 154–157). Так, у 1911 році 20 найуспішніших студентів Київського комерційного інституту здійснили відрядження до різних європейських країн (Грачев, 2000, с. 64). Завершувалося навчання захистом дипломної роботи з обраної спеціалізації.

На відміну від комерційних, недержавні вищі заклади інженерно-технічного спрямування щодо змісту та організації навчання орієнтувалися на державні вищі школи. Як свідчить аналіз статуту Єврейського приватного Політехнічного інституту для чоловіків і жінок у Катеринославі, програма закладу включала як спеціальні й технічні дисципліни (математика, теоретична механіка, прикладна механіка і теорія побудови машин, інженерно-будівельні науки та ін.), так і гуманітарні науки (політична економія, наука про фінанси, державне і міжнародне право, історія, економічна географія, іноземні мови). Статутом було передбачено право запровадження викладання й інших предметів (Книга протоколів, ДАДО, арк. 184–188; Учебные планы, ДАДО). Так, до навчальних планів Інституту входили єврейські мова, історія і література.

Спеціалізація за підвідділами починалася з третього року навчання. Наприклад, на інженерно-будівельному факультеті працювали санітарно-технічне, міського будівництва, земського будівництва і гідротехнічне підвідділи; на механічному відділенні спеціалізація визначалася темами дипломних проектів (залізоробні заводи, механічні заводи, обробка дерева, виробництво будівельних матеріалів, холодильна справа, млинобудування, сільськогосподарське машинобудування, котельні установки і центральні парові станції) (Федосова, 2014, с. 54–55). Якщо на початку діяльності заклад послуговувався кабінетно-лабораторною базою місцевого гірничого інституту, то з часом почали обладнання власних кабінетів. У часи національного державотворення заклад було перетворено на Єврейський науковий інститут (1918), метою якого визначалося засвоєння і розповсюдження філософсько-гуманітарних (загальних і спеціально єврейських), природничо-історичних, математичних, технічних і медичних наук (Быстряков, 1999).

Зміст освіти в межах механічного та інженерно-будівельного відділень Харківського жіночого політехнічного інституту був

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

орієнтованим на навчальні плани Харківського технологічного інституту, матеріально-технічна база якого активно використовувалася закладом. Велика увага надавалася формуванню навичок і прийомів експериментальних досліджень, глибокому вивченню математики, фізики, хімії, геології, творчому розвитку інженера, здатності самостійно ставити технічні завдання, вмінню долати рутину старого виробництва (Федосова, 2014, с. 38).

Сільськогосподарську вищу освіту на території України представляв єдиний недержавний заклад – Харківські вищі жіночі курси сільського господарства і лісівництва. В основу організації освітнього процесу було покладено принципи надання достатнього рівня природничо-історичних знань, розвитку здібностей до самостійної роботи і розширення можливостей щодо отримання повної сільськогосподарської та лісівницької освіти. Вагому частину навчальних планів закладу становили загальноосвітні предмети, а спеціалізація здійснювалася на відповідних відділеннях. Так, сільськогосподарське відділення поділялося на чотири секції (рослинознавства, зоотехніки та агрономічного суспільствознавства), програми спеціальних предметів яких поєднували природничі і сільськогосподарські дисципліни (Отчет о работе, ДАХО).

Подібно до інших вищих шкіл народногосподарчого спрямування підготовка в сільськогосподарських закладах сполучала теоретичну та практичну складові. Серед форм організації навчання поширеною була «конверсаторія» – лекція-бесіда, «успадкована» від Новоолександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (Білан, 2011, с. 125). Значна частина навчального навантаження відводилася на практичні заняття у формі лабораторних робіт, індивідуальних занять, практики та екскурсій. Обов'язковою була літня практика (в господарстві, дослідній, агрономічній установі чи лісництві), яку можна було замінити науковою роботою на затверджену тему (Отчет о работе, ДАХО). В основу організації освітнього процесу в сільськогосподарських закладах вищої освіти було покладено принцип сезонності. У зимовий період (жовтень-березень) переважало теоретичне навчання, а в літній, що охоплював увесь сезон активних сільськогосподарських робіт, більшість навчального часу відводилася на практичні заняття (Білан, 2011, с. 115).

Зміст освіти у більшості недержавних вищих шкіл, що постали у часи національного державотворення, характеризувався поглибленою

спеціалізацією. Так, трирічний курс навчання в Київському археологічному передбачав вивчення місцевого краю і підготовку учених археологів, архівознавців та бібліотекознавців на основі опанування широко спектру історичних дисциплін (історії, археології, антропології, історичної географії й етнографії, палеонтології, нумізматики, музеології тощо), мистецтвознавчих предметів (мистецтва у широких територіально-хронологічних межах, історії українського мистецтва, народного мистецтва та етнографії України, історії іконопису, орнаменту тощо). На археографічному відділенні вивчалися юридичні старожитності, пам'ятки різних історичних періодів, українська генеалогія, геральдика, дипломатика, сфрагістика, метрологія, бібліотекознавство, архівознавство (Звіти про роботу, ЦДІАК). Причому, якщо на першому курсі основними формами організації навчання були лекції та практичні заняття, на другому курсі студенти займалися переважно за семінарською системою, то третій курс присвячувався підготовці і захисту дисертації та колективній науково-дослідній роботі. Значну частину практичної підготовки студентів складали наукові експедиції до різних міст України (Чернігова, Канева, Переяслава, Ніжина тощо) з метою вивчення оригінальних пам'яток старовини й мистецтва та численні екскурсії, під час яких обговорювалися результати наукових досліджень з актуальних проблем (Матяш, 2000; Ставицька, 2015).

Вузькоспеціалізовану освіту надавала й інша недержавна вища школа означеного періоду – Харківський приватний фармацевтичний інститут м. Ряснянського, зміст освіти в якому був орієнтованим на фармацевтичні курси для підготовки провізорів в університетах (Про Харківський, ЦДАВОВУ, арк. 41). Так, архівні матеріали засвідчують, що протягом 1917–1918 навчального року студенти отримали змогу вивчити курси фізики, неорганічної хімії, ботаніки, зоології, анатомії, гістології і фізіології людини, кристалографії і геології (Про Харківський, ЦДАВОВУ, арк. 7). Обмеженість власної матеріальної бази (укомплектованими необхідним приладдям були лише кабінети анатомії, гістології і фізіології людини, зоології) призвела до використання кабінетно-лабораторної бази Харківського технологічного інституту та Харківського університету. Визначався трьохрічний курс навчання, по закінченню якого студенти допускалися до аптекарської практики, а потім і до екзаменів на звання провізора (Про Харківський, ЦДАВОВУ, арк. 41).

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Характерною особливістю часів національного державотворення стала підтримка ініціативи громадськості щодо розвитку освіти національних меншин, поєднаної з обов'язковим викладанням предметів українознавчого спрямування. В означеному аспекті показовим прикладом може слугувати Приватний єврейський інститут теологічних і громадських наук М. Митліна, що орієнтувався на надання вищої освіти у сфері єврейського богослов'я, права, мовознавства, економіки, підготовки вчителів давніх мов, української, російської, польської, німецької, французької, англійської та італійської мов, мовознавства єврейської мови (давньоєврейської та розмовно-єврейської) і літератури, історії і географії для середніх навчальних закладів (Статут, *ЦДАВОВУ*, арк. 1). Згідно зі статутом, попри єврейську мову викладання, предмети українознавчого циклу в Інституті мали викладатися українською мовою. Особливістю закладу був і різний термін навчання на факультетах: п'ятирічний – на теологічному та чотирирічний – на юридичному, історико-філологічному та комерційно-економічному.

Ідея вільної вищої школи була реалізована в діяльності вищих шкіл нового типу – народних університетів, які передбачали існування науково-популярного, підготовчого та академічного відділень, а також викладання епізодичних курсів із різних галузей знань (Корж-Усенко, 2019), сприяючи розвитку безперервної освіти. Загалом більшість створених вільних шкіл ХІХ – початку ХХ століття мали на меті формування багатогранної особистості інтелігента. Означені вищі школи відкривали доступ до освіти широким верствам населення, виконуючи функції соціальної компенсації, надаючи можливість альтернативного вибору у процесі здобування вищої освіти (за формами, вибором спеціальностей, часовим алгоритмом), пропонуючи, серед іншого, модель різнорівневої освіти, що передбачала поєднання спеціальностей, варіативність термінів навчання (Климина, 2006, с. 124–126; Сидоренко, 2011, с. 1).

Таким чином, динаміка оновлення змісту освіти в недержавних вищих школах була значно інтенсивнішою, ніж в державних закладах. Попри загальну орієнтацію недержавних вищих шкіл на навчальні програми і плани державних закладів, використання потенціалу професорсько-викладацького складу та матеріально-технічної бази останніх, новостворені осередки вирізнялися демократизмом та гуманізмом при визначенні змістово-процесуальних засад діяльності,

реалізуючи право широких верств населення на здобуття вищої освіти та підготовку до професійної діяльності в конкретних галузях з урахуванням поточних та перспективних потреб суспільства.

Відповідно в освітньому процесі недержавних вищих шкіл реалізовувалися принципи індивідуалізації та диференціації, взаємозв'язку навчання з життям та практикою, науковості, самостійності, доступності, наочності, послідовності, наступності. Повнота реалізації предметної системи навчання у недержавній вищій школі унеможлиблювалася браком науково-педагогічних кадрів, недостатньою вмотивованістю частини професорсько-викладацького складу, обмеженістю матеріальних ресурсів. Проте гнучкість і динамізм в оновленні навчальних програм і планів, ґрунтовна фахова, педагогічна, мовна підготовка сприяли високому рівню академічної успішності студентів недержавної вищої школи.

2.3. Специфіка студентсько-викладацького складу недержавної вищої школи України в досліджуваний період

На нашу думку, найбільшою цінністю кожного вищого закладу освіти і водночас запорукою його успішного розвитку є передусім академічна громада, «людський капітал» – а саме викладачі та студенти. Тому важливо проаналізувати склад та основні напрями діяльності учасників освітнього процесу, характер взаємодії представників різних академічних середовищ, засоби підвищення їх професійного рівня.

Для більшості недержавних вищих шкіл основоположними принципами функціонування академічної громади стали виборність (директора, ректора), колегіальність, активізація студентського самоврядування (особливо після 1905 року), що сприяло зародженню суб'єкт-суб'єктних відносин між учасниками освітнього процесу, формування і розвитку основ особистісно орієнтованої педагогіки. Безпосереднє керівництво закладом здійснював директор (ректор), як правило, знаний в академічному середовищі професор, часто засновник.

Колегіальність управління забезпечували правління, ради чи комітети (педагогічні або навчальні, попечительські або опікунські, господарські). На педагогічні (навчальні) ради (комітети) покладалося керівництво навчально-науковими та адміністративною частинами, затвердження навчальних планів і програм, обрання на посади нових

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

викладачів, зарахування і звільнення слухачів, затвердження результатів випробувань, присудження дипломів тощо (Удовицька, 2007, с. 123). Натомість опікунські (попечительські) ради (комітети) здебільшого переймалися господарсько-адміністративними питаннями, спрямованими на забезпечення фінансової стабільності закладів.

Аналіз джерел показує пріоритетність професійного критерію при формуванні кадрового складу недержавної вищої школи досліджуваного періоду, де закріпилася виборча та рекомендаційна основа поповнення професорсько-викладацького складу. До викладацької діяльності у недержавних вищих школах України другої половини XIX – початку XX століття активно залучалися досвідчені педагоги і провідні науковці класичних університетів, які обстоювали необхідність активізації розвитку вищої освіти. Натомість у державних університетах та інститутах на підставі норм університетського статуту 1884 р. часто практикувалося призначення на посаду рішенням Міністерства народної освіти або Попечителя навчального округу провладних претендентів, позбавлених необхідних професійних характеристик, проте лояльних до влади.

Підкреслимо, що в досліджуваній період саме завдяки практиці сумісництва вдалося подолати кадровий дефіцит недержавних вищих шкіл. Запрошеним професорсько-викладацьким кадрам створювалися сприятливі умови на основі зменшення адміністративного тиску і надання більшої свободи у визначенні змісту навчальних курсів, ніж у державних закладах вищої освіти. Важливим аспектом практики сумісництва було те, що до недержавних вишів залучалися знані в країні і за її межами вчені, які забезпечували високу репутацію означеного сектору і сприяли розгортанню в ньому науково-дослідницької діяльності (Климина, 2006, с. 180). Вагомим аргументом при залученні провідних учених слугувало матеріальне стимулювання високопродуктивної діяльності, адже оплата праці в недержавних вишах була, як правило, вищою. На думку сучасних учених, свобода викладання та навчання становила мету і засіб формування атмосфери творчості в академічному житті, доповнюючи раціонально-логічну стрункність предметної системи та ініціюючи варіативність методології змісту вищої освіти (Князев, 2002, с. 273). Привабливою для професорсько-викладацького складу недержавних вищих навчальних закладів

була й можливість поєднувати науку з енциклопедичною підготовкою студентів (Воробьева, 2005).

Так, у проекті статуту Київських вечірніх жіночих курсів А. Жекуліної зазначалося, що «викладачі запрошуються із середовища професорів вищих навчальних закладів, а також із числа осіб, відомих своїми спеціальними пізнаннями і педагогічною досвідченістю» та «утворюють собою педагогічну раду, яка відає навчальною справою курсів» (Докладная записка, ЦДІАК, арк. 53в.). Важливо, що в недержавній вищій школі, на відміну від державної, всі члени професорсько-викладацького складу, а не тільки окремі найповажніші професори, брали участь у колегіальному вирішенні освітніх питань (Устав частого, ДАХО, арк. 94).

На Київських вищих жіночих курсах переважала рекомендаційна форма поповнення вакансій, що реалізувалася на основі пропозицій факультетів, навчальних комітетів або педагогічних рад. Водночас у законодавчій базі були передбачені окремі випадки зарахування на викладацькі посади фахівців, відомих науковими працями та практичним досвідом. Передусім, це стосувалося спеціальних вищих шкіл народногосподарського та мистецького профілю, в яких професійні знання, вміння і навички викладачів цінувалися вище, ніж формалізовані стандарти, етнічна та конфесійна приналежність, політичні переконання здобувачів вакантних посад. Приміром, професори О. Русов, Є. Слуцький, Є. Щепкін, не допущені або виключені з університетів через радикалізм політичних поглядів, успішно працювали у Київському комерційному інституті та на Одеських вищих жіночих курсах. Відомого педагога С. Русову було залучено до викладання в низці недержавних вищих шкіл м. Києва (Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, Фребелівському педагогічному інституті, Київському комерційному інституті) без відповідного наукового ступеню і навіть заочної вищої освіти (Русова, 1928). Талановитий вчений І. Стешенко, Генеральний Секретар освіти України (1917–1918), якому за звинуваченням в українофільстві свого часу було відмовлено в рекомендації на звання професорського стипендіата Університету Св. Володимира, працював викладачем в Київській музично-драматичній школі імені М. Лисенка, як автор низки наукових розвідок відповідного змісту.

Як показують архівні матеріали, пильна увага жандармерії була прикута до осіб, які призначалися на керівні посади в закладах

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

різних типів та вирізнялися критикою самодержавного режиму, що стосувалося передусім директорів Одеських Вищих жіночих курсів – професора М. Ланге та Київського комерційного інституту професора М. Довнар-Запольського (Переписка с Киевским, ЦДІАК). Внаслідок увиразнення суспільно-політичної позиції викладачів на початку ХХ століття було посилено нагляд поліції за членами професорсько-викладацького складу, переважно ліберальних поглядів, які одночасно працювали в державних і недержавних школах (Переписка департаменту, ЦДІАК, арк. 35–43; Переписка с Департаментом, ЦДІАК, арк. 157–172).

Більш висока концентрація «неблагонадійних елементів» в академічних середовищах недержавних вищих шкіл, порівняно з університетським, сприяла емансипації думки і світогляду, високій активності і громадянській зрілості вихованців. Проте траплялися випадки, коли авторитетні й популярні серед студентів викладачі провалювали конкурс на виборах у професорській колегії недержавних закладів освіти через оригінальність поглядів, посягання на імперську ідентичність або як потенційно серйозні конкуренти (приміром професор О. Перетц, О. Грушевський) (Кобченко, 2007). Тобто навіть в умовах «вільної школи» підбір кадрів не завжди залежав від суто педагогічних і наукових досягнень претендента; суттєвий вплив мали його репутація, особисті якості, наявність впливових покровителів, які рекомендували кандидата.

Збереглися свідчення про допуск окремих викладачів до педагогічної діяльності у Київському комерційному інституті на підставі розпоряджень директора, в обхід конкурсної основи заміщення викладацьких посад (Чуткий, 2013), що, попри певний суб'єктивізм, дозволяло оперативніше вирішувати кадрові проблеми. До викладацького складу зазначеного закладу залучалося багато вчених із Київського та Варшавського університетів, Київського політехнічного інституту, запрошувалися провідні фахівці з бухгалтерії, інженерної справи, комерції, стенографії тощо.

Необхідно зазначити, що університетські науково-педагогічні кадри послуговувалися значно ширшим комплексом прав у порівнянні з професорсько-викладацьким корпусом вищих жіночих курсів та інших недержавних закладів, який було позбавлено службових прав і пенсійних пільг, що змушувало більшість його представників працювати за сумісництвом (Корж-Усенко, 2019, с. 270).

Проте з часом правовий статус викладачів недержавного сектору поступово зростав та остаточно був закріплений на юридичному і практичному рівнях в часи національного державотворення.

Новим явищем досліджуваного періоду стала поява жінок у професорсько-викладацькому складі вищих шкіл різних типів. Стрімкою динамікою розширення представництва жіноцтва серед викладачів і лаборантів вирізнялися Харківські вищі жіночі курси і Харківський медичний інститут (Павлова, 2012, с. 158). Активно залучалися жінки до роботи у медичних закладах. Так, лаборантом на кафедрі гістології та ембріології Одеських вищих жіночих курсів працювала жінка-лікар Є. Маловічко (Отчет, 1915, ДАОО, арк. 20); штатним ординатором при пропедевтичній клініці – М. Шугурова (Отчет 1915, ДАОО, арк. 21зв.), на кафедрі ботаніки – В. Пастернацька, випускниця Одеських вищих жіночих курсів (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 9зв.; Отчет 1915, ДАОО, 20 зв.). Зазначимо, що В. Пастернацька була однією із жертводавців своєї альма-матер, передавши до ботанічного кабінету, де вона працювала лаборантом, добірне зібрання флори Західного Закавказзя (Отчет о состоянии и деятельности, ДАОО, арк. 22зв.).

Тенденція до пріоритетності визнання в академічній громаді недержавної вищої школи професіоналізму перед формальними ознаками посилилася за часів національного державотворення, коли професорсько-викладацький склад активно поповнився вчителями-новаторами, лікарями, юристами, агрономами, інженерами, композиторами, співаками, кооператорами, митцями. Серед знаних жінок-викладачок, відомих авторитетом та педагогічною майстерністю, варто відзначити С. Русову, Н. Полонську-Василенко, М. Старицьку, Л. Старицьку-Черняхівську (Korzh-Usenko, 2017).

Цінні свідчення про професійні та особистісні характеристики представників професорсько-викладацького складу, характер взаємодії викладачів і студентів містять мемуарні джерела. Відповідно до усталеної традиції внаслідок щорічного оновлення лекційного матеріалу викладачі обирали серед найсумлінніших студентів стенографістів, за конспектами яких видавалися посібники на правах рукопису та здійснювалася підготовка до іспитів. Досить часто через велику кількість бажаючих на лекції найпопулярніших викладачів доводилося заздалегідь «бронювати» місце в аудиторії. Цікаві спогади про викладачів Київських вищих жіночих курсів залишила З. Тулуб. Так, М. Довнар-Запольський, як ерудит і чудовий оратор, викладав яскраво,

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

дотепно, з вогником, збираючи переповнені аудиторії. Професор А. Лобода в курсі народної словесності приділяв значну увагу українському фольклору. Голосно й енергійно викладав історію середньовічної літератури професор І. Шаровольський, а професор А. Сонні часто читав лекції з античної літератури зі сльозами на очах. Гармонійною особистістю, блискучим лектором великого творчого натхнення був приват-доцент Г. Якубаніс. Професор М. Светлов – ревний чорносотенець, «фанатик православного обряду і догми, а не духа євангельського», внаслідок загального бойкоту слухачок був усунутий з посади (Тулуб, 2012, с. 251–255). Натомість богослов'я у викладі його наступника – доктора Є. Капралова прагнули слухати всі п'ять тисяч слухачок, незалежно від конфесійної приналежності (зокрема й звільнені від вивчення курсу).

«Уособленням чистого ідеалізму» вважали професора О. Гілярова, який викладав філософські та педагогічні дисципліни, вирізняючись блискучою ерудицією, бездоганною логікою, критичністю, потужним евристичним потенціалом лекцій (кожне слово – «як суцільне відкриття Америки»); «віч-на-віч лаяв царизм як азіатчину» (Тулуб, 2012, с. 248–249). Психолого-педагогічні курси вів знаний педагог С. Ананьїн – автор монографії «Інтерес у вченні сучасної психології і педагогіки», в якій висловлював подяку професору Сорбони Брюно, професору Йенського університету В. Рейну, своїм колегам, професорам А. Гілярову та А. Сонні за цінні настанови і рекомендації. Цікаво, що за редакцією С. Ананьїна було видано працю слухачки Київський вищих жіночих курсів Н. Ромашкан «Педагогіка вищої школи» (1914), у передмові до якої підкреслював, що в рефераті авторці вдалося здійснити виклад основ академічної педагогіки, представленої у працях німецького вченого Г. Шмидкунца (Ромашкан, 1914). У своїх лекціях і працях С. Ананьїн критикував переобтяженість освітнього ідеалу інтелектуалізмом, універсалізмом, трансцендентизмом, вважаючи, що метою освіти має стати створення людини, здатної «на ґрунті наукового мислення, суворо логічного, проявити свою інтелектуальну самодіяльність в будь-якій галузі знань, життя і діяльності» (Кошечко, 2008).

Загалом недержавна вища школа щодо державної часто виступала реципієнтом у залученні кадрового складу. Для з'ясування витоків вітчизняних наукових шкіл та засобів активізації науково-пошукової діяльності доцільно простежити горизонтальні і вертикальні зв'язки між представниками різних академічних громад. Так, психологічний

семінарій, створений за ініціативою О. Гілярова і Г. Челпанова на базі Київського університету, став базою для формування таких знаних вчених, як П. Блонський, В. Зеньковський, С. Маслов, М. Холодний, Г. Шпет, О. Щербина (Записная книжка, *ІР НБУВ*, арк. 1), багато з яких суміщали роботу в державних і недержавних закладах. Саме І. Зеньковському – тоді студенту-випускнику, доручено керівництво роботою семінару, за рекомендацією О. Гілярова залишеного для підготовки до професорського звання (Отчет о занятиях, *ДАК*, арк. 7). В. Зеньковський викладав філософські і психологічні курси на Київських вищих жіночих курсах та у Фребелівському педагогічному інституті, очолив київське Фребелівське товариство (1914) і Фребелівський інститут, де було відкрито українське відділення (1917), читав лекції з філософії та психології в Українському народному університеті та Українській науково-педагогічній академії, залучаючи слухачів до наукової діяльності (Зеньковський, 2011).

Істотне значення для підвищення професійної компетентності та розширення кругозору викладачів мали практика підготовки професорських стипендіатів за кордоном, відрядження з науковою метою до країн Центральної і Західної Європи та Америки. Так, професор Є. Щепкін, який здобув популярність передусім бурхливою громадською діяльністю, за яку був вилучений із викладацького складу Новоросійського університету, впродовж стажування у 1910 році коштом Одеських вищих жіночих курсів відвідав Берлін, Відень, Лондон, інші міста Західної Європи (Максименко, Самодурова, 1998, с. 11–15). Фахівець із античної філософії, приват-доцент Київських вищих жіночих курсів та Фребелівського педагогічного інституту Г. Якубаніс за рекомендацією професора О. Гілярова став професорським стипендіатом та упродовж закордонного відрядження (1909–1912) відвідав Австрію, Угорщину, Швейцарію, Італію, Німеччину для вивчення пам'яток історії та мистецтва, роботи в бібліотеках, поглиблення освіти в університетах, участі в роботі семінаріїв, гуртків, наукових конгресів (Якубаніс, 1914).

У 1913 році до європейських країн були відряджені професори Одеських вищих жіночих курсів, які працювали в Новоросійському університеті – Б. Варнеке, М. Павловський, М. Ланге, С. Пападімітріу, І. Линниченко, проте джерельна база не завжди дозволяє з'ясувати – коштом яких закладів здійснювалася така подорож. Професори-філологи В. Перетц упродовж відряджень (1907, 1912) до Австро-Угорщини, М. Дашкевич (1905) – до Австро-Угорщини, Німеччини, Італії

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

ознайомилися з роботою наукових і просвітніх товариств, бібліотек, музеїв, архівів, звертаючи особливу увагу на практику наукових екскурсій. Професор Київського комерційного інституту К. Воблий вивчав особливості викладання економіки в Німеччині в 1909–1910 роках, приват-доцент П. Кованько готувався до професорського звання з фінансового права у Франції, Німеччині, Італії. Завдячуючи закордонним відрядженням, більшість викладачів та їхніх вихованців сприймали академічну свободу як обов'язковий атрибут громадянської свободи, наполегливо обстоюючи гуманістичні цінності людини і прагнення до європеїзації суспільного життя (Іваненко, 2013).

У 1899–1901 роках С. Ананьїн перебував у Німеччині, де вивчав історію філософії та психологію в Берлінському й Лейпцизькому університетах, а педагогіку – в Йенському (Іващенко, 2015). Блискучу освіту здобув О. Музиченко під час наукового відрядження у 1906–1908 роках до Німеччини, Австрії, Швеції, Бельгії, особливо до Лейпцизького та Йенського університетів – провідних осередків педагогічних студій. Здобуті знання лягли в основу низки розвідок вченого, серед яких найбільш ґрунтовною є праця «Сучасні педагогічні течії у Західній Європі і Америці», присвячена аналізу підходів у реформаторській педагогіці (Музиченко, 1913). Значний вплив на формування поглядів О. Музиченка мав науковий керівник перспективного вченого – професор М. Ланге, фундатор експериментальної психології, засновник першої психологічної лабораторії на Одеських вищих жіночих курсах, автор праць «Великі мислителі XIX століття», «Підручник логіки», «Критика чистого розуму», який свого часу працював у всесвітньо відомій експериментальній психологічній лабораторії В. Вундта в Німеччині.

Необхідно наголосити на активній науково-просвітницькій діяльності викладачів недержавної вищої школи. Так, професор О. Музиченко щорічно проводив заняття з педагогіки на курсах народних учителів на Одещині, Полтавщині, Поділлі, Чернігівщині, Волині, у Криму, Молдавії. У 1913 році з його ж ініціативи в Києві було проведено літні курси для народних вчителів, високий рівень яких забезпечено сильним лекторським складом, передусім із викладачів Фребелівського інституту (О. Музиченко, Р. Гельвіг, М. Даденков, В. Зеньківський), та солідною базою Педагогічного музею (Сухомлинська, 2005, с. 197). Зазначимо, що ідея відкриття музею, спрямованого на популяризацію позитивного педагогічного досвіду та

розширення кругозору вчителів, належала відомому українському педагогу Т. Лубенцю, а директором закладу в цей час працював саме О. Музиченко (Музиченко, ЦДАВОВУ, арк. 3а).

Позитивно, що викладачі намагалися залучали своїх вихованців не тільки до навчальної та наукової, але й до інших видів діяльності (громадської, просвітницької, природоохоронної, волонтерської, благодійницької). Представники прогресивної професури долучилися до започаткування та підтримки численних культурно-просвітницьких проектів, створення загальноосвітніх, професійних, недільних шкіл, літніх колоній та ясел для дітей, бібліотек-читалень, видавництва книг та періодичних видань, організації народних читань, удосконалення методики навчання у закладах формальної та позашкільної освіти. Діахронний аналіз показує, що більшість викладачів Київських вищих жіночих курсів становили університетські професори, які були авторитетними вченими, справжніми ентузіастами, подвижниками освітньої справи (В. Антонович, С. Гогоцький, В. Іконніков, М. Костомаров та ін.). Ціла плеяда викладачів вищих жіночих курсів не тільки працювали без винагороди, але й жертвували власні кошти для підтримки «вільних шкіл» та інших освітніх проектів. Проте, на нашу думку, ініціюючи створення недержавних вищих шкіл, не всі репрезентанти науково-педагогічної інтелігенції керувалися суто альтруїстичними прагненнями до підвищення культурно-освітнього рівня населення, але й прагматичними мотивами, пов'язаними із створенням можливостей для підробітку та зміцненням власного матеріального становища.

Державотворчий та громадський вектор діяльності представників української інтелігенції увиразнився в часи національного державотворення 1917–1920 рр., зокрема на основі розширення представництва в державних та місцевих органах влади. Так, міністрами освіти України успішно працювали М. Василенко, І. Огієнко, М. Стешенко, П. Холодний, які розпочинали власну науково-педагогічну діяльність у недержавній вищій школі, а в українських урядах – Д. Антонович, П. Зайцев, В. Зеньковський, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська та ін. У складні часи Першої світової війни, змін політичних режимів та економічної кризи зусиллями студентів та викладачів (Г. Павлуцький, В. Модзалевський, М. Плевако, С. Таранушенко, К. Широцький, Ф. Шміт та ін.) забезпечувалася охорона пам'яток історичної та культурної спадщини. Зокрема, професор Харківського університету та Харківських

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

вищих жіночих курсів В.Талієв, який викладав в університеті та Харківських вищих жіночих курсів, у 1918 році розробив ґрунтовний проект з охорони природи Слобожанщини (Павлова, 2012, с. 171).

Виходячи з позиції, що особистість формується особистістю, важливо простежити вплив авторитету та особистого прикладу викладачів на вектори інтелектуальних запитів, наукових інтересів, світоглядних засад, громадянську позицію, професійний вибір студентської молоді, характер взаємин в академічній громаді.

Характеризуючи кількісні показники студентського контингенту в недержавному секторі вищої школи, необхідно відзначити стрімку динаміку його зростання, особливо починаючи з 1910-х років ХХ століття. На українських землях Російської імперії станом на 1913–1914 навчальний рік близько 60% студентів здобували освіту саме в недержавних вищих закладах (Кругляк, 2013), надаючи перевагу закладам університетського типу. Проте суттєвими перешкодами для зростання студентського складу були репресії учасників антиурядових виступів і заворушень, вплив університетського статуту (1884) і циркуляру про «кухарчиних дітей» (1887), матеріальна неспроможність багатьох вихованців. З початком Першої світової війни на вимогу уряду із студентсько-викладацького складу всіх вищих шкіл було усунуто громадян країн-противників (Австрії, Німеччини, Туреччини).

Відзначимо, що найбільшим кількісним складом студентства наприкінці досліджуваного періоду вирізнялися Київські комерційний інститут і Вищі жіночі курси, кожен з яких налічував близько п'яти тисяч молоді (Чуткий, 2013; Кобченко, 2007), наближаючись за цим показником до Університету Св.Володимира, а найменшим – Вищі вечірні жіночі курси А.Жекуліної (близько 200 слухачок), розраховані на працюючих жінок, переважно вчительок. Збільшення вдвічі кількості слухачок юридичного відділення Київських вищих жіночих курсів у 1917–1918 роках пов'язане з наданням випускницям дозволу на здійснення юридичної практики, що узгоджувалося із загальною тенденцією до зростання контингенту курсисток у ці роки (Статистические сведения, ДАК, арк. 11).

Нестабільністю та різкими коливаннями студентського контингенту характеризувалися Одеські вищі жіночі курси, де в 1907 році навчалася близько 600 вихованок, у 1908 році – понад 950 (Отчет составлен, ДАОО, арк. 15), а в 1913 році кількість курсисток знову знизилася до 594 (Отчет о состоянии, ДАОО, арк. 27). Водночас у

1917–1919 роках кількість курсисток в Одесі перевищила три тисячі осіб (Мельник, 2009), що переконливо свідчить про зростання прагнення до вищої освіти серед жіноцтва.

Щодо новостворених закладів на території України, необхідно зазначити, що в 1917–1920 років більшість із них не встигли стабілізувати свій склад через складну суспільно-політичну ситуацію та бойові дії. Незначним був студентський контингент Харківських вищих жіночих курсів сільського господарства й лісівництва, де в 1919 році навчалося 527 слухачок і 6 вільнослухачок (Отчет о работе, ДАХО, арк. 11). Близько 600 студентів здобували освіту в Полтавському українському університеті, заснованому Полтавським товариством «Просвіта» (Щербаківський, 1994). Оскільки зараховування на навчання здійснювалося не тільки напередодні навчального року, але й на початку кожного семестру, то показники студентського контингенту суттєвим чином відрізнялися.

Звертаючись до особливостей якісного складу студентства, зазначимо, що відмінності у правах студентів державного і недержавного секторів визначалися різницею статусу закладів: попри мінімалізацію соціальних, гендерних, національних обмежень, останні не надавали прав на працевлаштування та відповідне соціальне становище. Якщо при вступі до університетів ретельно перевірялася політична благонадійність потенційних студентів, то основною підставою для зарахування до недержавних вищих шкіл був конкурс атестатів. Підкреслимо, що серед абітурієнтів низки закладів зустрічалися особи з вищою освітою. Так, серед студентів Катеринославського приватного університету були випускники Нью-Йоркського університету, Віленського єврейського вчительського інституту, Тулузького університету, Казанського університету, Петроградського жіночого політехнічного інституту, Харківського жіночого політехнічного інституту, Тулузького електротехнічного інституту (Будівничий, 2016, с. 54).

Демократичні зміни, реалізовані владними структурами під час революційних подій 1905–1907 років полягали в тимчасовому знятті національних і гендерних обмежень, розширенні переліку абітурієнтів: скасуванні відсоткових норм щодо іудеїв, дозволі вступу до вищих шкіл жінок, випускників духовних семінарій, реальних і комерційних училищ. Проте з початком суспільної реакції 1909 року було знову відновлено вимогу щодо процентної норми осіб іудейського віросповідання у

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

навчальних закладах Російської імперії. Тож цілком закономірно, що в офіційних звітах недержавних вищих шкіл, на відміну від внутрішньої статистики, приховувалися реальні показники етнічного складу для запобігання репресій з боку владних структур.

Зауважимо, що ще в 1904 році було видано розпорядження Міністерства народної освіти, відповідно до якого встановлювалася 20% норма на осіб іудейського віросповідання від загальної кількості вихованців недержавних закладів освіти. Ця відсоткова норма була збільшена тільки через десять років внаслідок розпорядження щодо розширення прав осіб, «причетних до війни» (Отчет, 1915, ДАОО, арк. 79). Через обмеження для дівчат іудейського віросповідання на вищих жіночих курсах для них досить часто влаштовували конкурси атестатів та додаткові вступні випробування, адже кількість бажаючих значно перевищувала наявні вакансії. У таких ситуаціях перевагу здебільшого віддавали особам з повним атестатом зрілості та золотими медалями (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 3).

Порівняльний аналіз студентського складу за віросповідальним критерієм чітко засвідчує суттєвий вплив державної політики на його коригування. Якщо домінування православного студентства у державних освітніх закладах було пов'язано з дотриманням процентних норм щодо іудеїв і католиків, то в недержавних вищих школах, усупереч чинним нормативам, студенти-іудеї становили питому частку. У ці часи широко застосовувався такий дієвий засіб відречення молоді від рідної віри як матеріальне заохочення владою переходу до православ'я студентів та випускників вищих навчальних закладів. Особливою конфесійною строкатістю вирізнялися Одеські вищі жіночі медичні курси та Київський комерційний інститут, де крім осіб православного та іудейського віросповідання, навчалися католики, лютерани, старообрядці, меноніти, вірмено-григоріанці, караїми, баптисти і мусульмани (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 59; Отчет за 1913 г., ДАОО, арк. 10; Отчет, 1915, ДАОО, арк. 23, 79; Чуткий, 2013). При цьому, близько 2/3 студентства Київського комерційного інституту становили євреї, що було екстраординарним явищем для Російської імперії. Натомість у деяких національних вузах (наприклад Катеринославському єврейському науковому інституті) здобували освіту не тільки євреї, але й представники інших національностей (росіяни, українці).

Характерно, що у статевій структурі студентського контингенту недержавної вищої школи, на відміну від державної, домінували жінки, які становили до 70% студентського контингенту (Кругляк, 2010, с. 11). Слід зазначити, що в жіночих освітніх закладах мали право навчатися й чоловіки (приміром у Харківському політехнічному інституті). Київські вищі комерційні курси М. Довнар-Запольського були розраховані на жінок, але з допуском до студентського складу чоловіків (Устав высших, ЦДІАК, арк. 7). Значним було представництво жіноцтва у Київському комерційному інституті, а в 1917 році студентка В. Нечаївська ввійшла до складу Центральної Ради України як представниця жіночої громади зазначеного закладу.

Аналізуючи вибір студентською молоддю спеціальностей, варто відзначити тенденцію до поступового надання переваги природничим та практично-доцільним спеціальностям, що можна пояснити посилення прагматичного підходу до вибору фаху. Для вищих жіночих закладів освіти Одеси характерним було поступове врівноваження інтересу до гуманітарних і фізико-математичних спеціальностей, зростання популярності фармації (Материалы, ДАОО). Цікаво, що матеріальна диференціація студентів чітко проявлялася на окремих спеціальностях недержавних вищих шкіл. Мемуари З. Тулуб свідчать, що серед курсисток Київських вищих жіночих курсів найбільш незалежними, забезпеченими коштовностями і вишуканими туалетами були «юридички» – доньки крупних комерсантів, фабрикантів, банкірів, які переважно здобували освіту з метою розвитку сімейного бізнесу (Тулуб, 2012).

Порівняльний аналіз показав суттєву різницю у платі за навчання на різних вищих жіночих курсах: на Київських і Харківських – 100 і 120 руб. (на історико-філологічному і фізико-математичному факультетах відповідно), на Одеських – 150 руб., А. Жекуліної – 80 і 100 руб. (на історико-філологічному і педагогічному факультетах). Як бачимо, коливання вартості освітніх послуг залежало більше від співвідношення попиту і пропозиції, ніж від престижності або статусу закладу, а також від спеціальності відповідно стану матеріально-технічної бази. Прикметно, що найменшою платнею вирізнялися Курси А. Жекуліної, хоча вважалося, що приватні вищі школи розраховані передусім на комерційний успіх.

Спільною тенденцією для державної і недержавної вищої школи була демократизація станового складу студентства, розширення

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

представництва вихідців із духовенства, міщанства і селянства за рахунок зменшення дворянства. До 1917 року частка слухачок непривілейованих станів на вищих жіночих курсах України та в Київському комерційному інституті зросла до 55–57%, а на Харківських вищих комерційних жіночих курсах сягнула понад 70% (Корж-Усенко, 2017, с. 260). Зауважимо, що серед студентів недержавних закладів вищої освіти зустрічалися й іноземні громадяни. Так, протягом 1911–1914 років на Одеських вищих жіночих курсах навчалися доньки грецьких, болгарських, турецьких, британських, австрійських підданих (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 60; Отчет, 1915, ДАОО, арк. 23зв.).

Щодо персонального складу вищих жіночих курсів треба відзначити, що значний відсоток слухачок становили представниці знаних родин творчої і наукової інтелігенції. Причому більшість вихованок жіночих курсів були достатньо вмотивованими до здобуття вищої освіти, не полишаючи навчання навіть після одруження, що підтверджується звітами про діяльність означених закладів (Отчет за 1913 г., ДАОО, арк. 10; Отчет, 1915, ДАОО, арк. 23; Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 59).

Курсистки виявляли значну активність і наполегливість у відстоюванні власних академічних прав. Так, в архівних фондах збереглися клопотання вихованок хіміко-фармацевтичного відділення фізико-математичного факультету Одеських вищих жіночих курсів до декана щодо можливостей удосконалення освітнього процесу (Материалы, ДАОО, арк. 75–76, 131–131зв.). Зокрема, слухачки звертали увагу керівництва на труднощі в отриманні провізорського звання, зумовлені необхідністю у процесі 3-річного навчання одночасно здобувати 2-річний аптечний стаж. У клопотанні зазначалося, що щоденна робота в аптеках перешкоджала аудиторним заняттям; кількість аптек в Одесі не відповідала кількості слухачок; аптеки віддавали перевагу не курсисткам, а власним учням, а також одноманітним рецептам. Це спонукало курсисток наполягати на зміні способу набуття аптечного стажу, обладнанні при курсах аптеки, на базі якої можна системно працювати над виготовлення ліків, та відкритті хіміко-фармацевтичної лабораторії (Материалы, ДАОО, арк. 75–75зв.).

Цікаво, що проблема дістала подальший розвиток після міністерських змін до процедури здобуття провізорського звання: відтепер слухачі хіміко-фармацевтичних відділень мали спочатку

завершити 3-річний курс навчання, а потім набути 1-річний аптекарський стаж. Тож курсистки вкотре звернулися до декана факультету, запропонувавши: зарахувати рік здобуття аптекарського стажу до навчального плану, зрівнявши освітній ценз їх курсу з таким же цензом інших відділень факультету; вважати закінченим навчання після отримання аптечного стажу; долучитися до організації проходження аптечного стажу. Крім того, зверталася увага на необхідність вирішення питання про становище слухачок, які мають звання аптечних помічниць, аптечних учениць та 2-річний стаж у цьому званні (Матеріали, ДАОО, арк. 131–131зв.).

Аналіз джерел і літератури показує, що поширеними формами проведення дозвілля було читання, відвідування театру і кінотеатру, етнографічні й туристичні мандрівки, участь у культуртрегерських гуртках. Водночас єдиним легальним засобом зміцнення національної самоідентифікації молоді виступали концерти академічного хору київських студентів і слухачок Вищих жіночих курсів, де переважно виконувалися хоріві обробки народних пісень М. Лисенка, В. Леонтовича, К. Стеценка (Григор'єва, 2009). На початку ХХ століття у Харкові було створене академічне товариство «Січ – Самостійна Україна», а на Київських вищих жіночих курсах діяла українська таємна жіноча організація «Кіш». Про діяльність Української студентської громади в Одесі свідчать мемуари курсистки Г. Чикаленко (Чикаленко, 1939).

Контроль за виховною роботою та чітким дотриманням правил для студентів здійснювався за допомогою інституту інспекції та класних дам, який асоціювався з пригніченням особистості, тому його було скасовано у 1917 році на прохання студентства. Підтверджено, що спільними для представників студентства різних секторів вищої школи були позитивні і негативні характеристики: висока громадська свідомість і творча активність, альтруїзм, патріотизм, корпоративна солідарність і водночас юнацький максималізм, схильність до анархізму, політиканства, демагогії і девіантної поведінки, самогубства, алкоголізму.

Специфіка недержавної вищої школи полягала в більшій особистій свободі вихованців, що особливо помітно в порівнянні з жорсткою регламентацією поведінки молоді в закритих («режимних») закладах: Ніжинському історико-філологічному інституті та Київській Духовній Академії. Оскільки в умовах Російської імперії гуртожитки були

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

передбачені тільки в «казенних» навчальних закладах закритого типу з метою посиленого контролю життєдіяльності студентства, то «квартирне питання» для іногородніх студентів недержавної вищої школи набуло виняткової гостроти.

Визначено основні джерела соціальної підтримки вихованців недержавних вищих шкіл: допомога батьків і родичів, громадських установ та приватних осіб (стипендії, звільнення від плати за навчання, діяльність опікунських і допомогових товариств), студентська «самодопомога» (кооперативи і бюро праці) тощо. Аналіз джерел показує, що тільки близько 10 студенток Київських вищих жіночих курсів отримували стипендії, засновниками яких виступали переважно професори цього закладу або земства, коштом яких навчалися найбільш обдаровані курсистки селянки (Тулуб, 2012). Згідно з традицією, характерною для державної і недержавної школи, діти викладачів здобували вищу освіту безкоштовно. Суттєвим чинником, що відволікав студентську молодь від виконання академічних обов'язків була необхідність заробітку коштів, що було актуальним для більшості молоді; досить часто слухачки були змушені вести переписку, давати приватні уроки, працювати за контрактом під час літніх вакансій тощо (Отчет о деятельности и состоянии, ДАОО, арк. 63). Для допомоги слухачкам і випускницям Одеських вищих жіночих медичних курсів створено Дамський комітет, що складався переважно з дружин і доньок професорів, допомагаючи в організації балів і добродійних вечорів (Дамский комитет, ДАОО).

Незважаючи на різну політичну орієнтацію (серед професури переважали провладні, а в середовищі курсисток – опозиційні настрої), викладачі і студенти були переповнені почуттям приналежності до альма-матер, влаштовували змістовні заходи, благодійні бали, мандрівки Дніпром на пароплаві та екскурсії цікавими історичними об'єктами. Вільний час молодь присвячувала громадсько-політичній діяльності, що диференціювалася від культурно-просвітницької (збирання та поширення фольклору, організація недільних шкіл, підготовка українських підручників) до політичної (участь у заснуванні політичних партій) та радикально-революційної (підготовка селянських повстань) (Кругляк, 2010, с. 11). Значною кількістю гуртків за інтересами вирізнявся Київський комерційний інститут, що став сприятливим середовищем для розвитку літературних, драматичних, музичних, вокальних здібностей

студентської молоді. Так, у різний час у закладі діяли статистичний, філософський, музично-вокально-літературно-драматичний гуртки (Высшие комерческие, ЦДІАК. арк. 279; Чуткий, 2013, с. 119). Натомість, згідно зі статутом Харківських вищих комерційних курсів, студентам заборонялося організовувати будь-які організації, товариства, гуртки (Устав Харьковских, ДАХО). Проте з перетворенням курсів на інститут та прийняттям нового статуту вихованці стали активними членами студентського самоврядування на рівні закладу та міста в цілому (Павлова, 2012, с. 238).

Традиційними заходами, до яких залучалися більшість курсисток, були благодійні бали (2–3 рази на рік), концерти, лотереї та гуляння, а виручені кошти надходили на потреби найнужденніших товаришів відповідно до їхніх заяв. Цікаво, що «зірки сцени», запрошені на такі заходи, переважно відмовлялися від гонорарів на користь незаможних студентів. Курсистки брали активну участь у проведенні добродійних акцій, зокрема до «Дня білої ромашки», коли збиралися кошти на підтримку хворих на туберкульоз людей. Атмосфера в кожному закладі мала свою специфіку: якщо курсистки Київських вищих жіночих курсів жили працелюбно і дружно, як бджоли (Тулуб, 2012), то ситуація на Одеських вищих жіночих курсах була більш напруженою через сутички на міжетнічному ґрунті.

Хоча в науковій літературі домінує думка про те, що курсистки не переймалися національними проблемами, проте більшість слухачок Вищих жіночих курсів у Києві, тією чи іншою мірою співвідносили себе з українською етнічною ідентичністю, не поступаючись за рівнем громадянської свідомості студентам університетів (Чуткий, 2013). Серед української студентської молоді державних і недержавних вищих шкіл на початку ХХ століття найбільш впливовими були такі політичні партії як УСДРП, УНР та РУП, що мала на меті «відродження вільної України». Високим рівнем громадської активної молоді був Харків, де популярності набули такі позапартійні утворення як Харківська студентська громада, Українське національне коло, Український соціалістичний колектив, група федералістів, Українська Юнацька спілка, Комітет Союзу Визволення України, що переслідували національні та соціальні цілі.

Деякі недержавні вищі школи вирізнялися поміркованим підходом до створення студентських товариств, спрямованих на задоволення національних потреб. Так, у 1911 році при Київському комерційному

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

інституті діяло понад сорок студентських товариств, переважно земляцтва, організованих за регіональним та національним принципом (Чуткий, 2013). Оскільки окремі з цих організацій на статутному рівні декларували наміри розвитку національної свідомості, вивчення історії, етнографії та економіки рідної землі, керівництву інституту доводилося приховувати факт їхнього існування перед правоохоронними органами. Загалом, толерантне ставлення керівництва деяких недержавних вищих шкіл до задоволення національно-культурних прав студентів дозволяло уникати міжетнічних конфліктів в академічному середовищі.

Характерною особливістю прояву громадянської активності студентства була тенденція до консолідації та інтеграції представників різних академічних середовищ (державних і недержавних закладів). У Першій конференції українських студентських громад 1908 року у м. Києві (Жук, 1939, с. 175) взяли участь представники Київського університету і Київських вищих жіночих курсів, дорпатська, харківська, московська, одеська громади, куди входили українські студенти всіх вищих шкіл. Друга конференція українських студентських громад у м. Львові (1909) об'єднала делегатів з українських міст, а також з Москви і Петербургу. Учасники і організатори Третьої конференції, скликаної в Києві у 1911 році були арештовані жандармами (Гермайзе, 1926, с. 429).

У 1913 році студенти-мусульмани Університету Св. Володимира, Київського комерційного інституту та Київських вищих жіночих курсів здійснили спробу провести таємний загальноімперський з'їзд, присвячений актуальним суспільним проблемам (реформі мусульманської освіти та мови, становищу мусульманської жінки). Проте цей задум не було реалізовано через арешт ініціативної групи (Брильов, 2018).

У 1916 році відбулися антивоєнні виступи у студентському середовищі Київського комерційного інституту та Вищих жіночих курсів (Чортенко, 2012, с. 171). Свідченням корпоративної солідарності студентства недержавних вищих шкіл було те, що навіть аполітичні студенти-академісти (за винятком завербованих охранкою) не видавали своїх товаришів, учасників політичних акцій (Полонська-Василенко, 2011; Тулуб, 2012). Студенти-іудеї Новоросійського університету і слухачки Київських вищих жіночих курсів створили сіоніську організацію «Геховер» (Димиров, 2007). Починаючи з 1917 року, польські товариства «Братня поміч» існували

не тільки в Київському університеті, Київському політехнічному інституті, але й у Київському комерційному та медичного інститутах, на Вищих жіночих курсах, Польських вищих наукових курсах, консерваторії (Давиденко, Черненко, 2013), утворивши «Братняцьку Централь» з метою організації національної самоосвіти та діяльності позичкової каси студентів. У своїх спогадах Н. Полонська-Василенко (2011) акцентує увагу на надмірній політичній заангажованості значної частини студентства, що часто відволікала від наполегливої академічної роботи та досягненню порозуміння.

Цілою когортою блискучих вихованок вирізнялися Київські вищі жіночі курси, де навчалися представниці знаних родин: донька засновника Курсів К. Гогоцька, донька першого ректора Київського університету О. Максимович, донька видатного історика І. Антонович, онука видатного етнографа К. Чубинська, донька Гетьмана України М. Скоропадська. Серед курсисток були письменниця О. Косач (Грицько Григоренко), невістка Олени Пчілки, яка двічі здобула вищу освіту на Київських вищих жіночих курсах, поетеса А. Ахматова (Горенко), письменниці З. Тулуб і О. Хоружинська (дружина І. Франка). Із кращих випускниць історико-філологічного факультету (К. Антонович, В. Андріанова-Перетц, Н. Кістяківська, С. Ковалевська, Л. Косоногова, К. Лазаревська, Н. Полонська-Василенко, Н. Мірза-Авакянц, С. Щеглова), переважно залишених в alma-mater або університеті в якості професорських стипендіаток і асистенток викладачів, згодом постала плеяда талановитих науковців (Кобченко, 2007; Korzh-Usenko, 2017). Серед випускниць Одеських вищих жіночих курсів необхідно відзначити таких майбутніх учених як Д. Атлас, З. Бабайцеву-Бориневич, Г. Панкратову, Г. Чикаленко.

Незважаючи на труднощі військового часу, демократизація академічного життя, поглиблення автономії вищої школи сприяли розширенню самоуправління недержавних освітніх закладів, організації доступу до засідань професорських колегій представників студентської молоді.

Загалом, для досліджуваного періоду були характерними суперечливі тенденції до консолідації та диференціації студентського руху залежно від певних суспільних викликів: з одного боку, молодь однієї етнічної групи належала до різних ідеологічних таборів і політичних угруповань або демонструвала політичну індіферентність, проте щодо критики великодержавної імперської політики, підтримки

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

учасників антиурядових демонстрацій, захисту права на рідну освіту (за мовою та змістом), проведення акцій на вшанування визначних діячів культури об'єднувалися зусилля українців, білорусів, євреїв, поляків, інших етнічних груп, незалежно від приналежності до різних вищих шкіл. Тобто корпоративна солідарність студентської молоді часто виявлялася сильнішою за будь-які розбіжності, що створювало підґрунтя для конструктивного співробітництва.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження дозволило визначити основних суб'єктів започаткування і структурного вдосконалення недержавних вищих шкіл – це органи місцевого самоврядування, громадські товариства, промислові кола, купецькі об'єднання, кооперативи, державні структури, приватні особи, передусім представники інтелігенції, меценати, професори та члени їх родин. Саме носії приватної та громадської ініціативи, керуючись принципами гнучкості і диференціації освітніх послуг, сприяли зародженню, становленню та інституалізації окремого недержавного сектору вищої освіти, що почав випереджати державний за динамікою свого розвитку, ставши сприятливим середовищем для реалізації педагогічних інновацій у вітчизняному освітньому просторі.

На основі історико-типологічного методу з урахуванням юридичного статусу, професійного спрямування та якості підготовки фахівців виокремлено типи вищих шкіл у недержавному секторі (вищі навчальні заклади університетського типу – переважно кращі вищі жіночі курси; медичні, педагогічні, комерційні, політехнічні, сільськогосподарські інститути, наділені правами вищих навчальних закладів, мистецькі вищі школи і консерваторії), що діяли на українських землях Російської імперії.

Встановлено, що стрімке зростання кількісних і якісних показників розвитку вищої освіти припало на добу національного державотворення 1917–1920 років. Саме тоді внаслідок піднесення приватної і громадської ініціативи було започатковано десятки вищих навчальних закладів (переважно недержавних). Структурно-організаційне вдосконалення недержавної вищої школи здійснювалася на основі відкриття нових кафедр і спеціалізацій, здобуття права здійснювати підготовку науково-педагогічних

кадрів, що засвідчує високий ступінь довіри Української держави до таких інституцій.

Методом порівняння звітної документації вищих шкіл виявлено, що високим рівнем організації освітнього процесу вирізнялися київські Комерційний та Фребелівський інститути, вищі жіночі курси (Київ, Харків, Одеса), які впливали на зростання вмотивованості та активності вихованців, підвищення рівня оволодіння науковою методологією, розвиток критичного мислення, здатність до самостійної наукової творчості.

Серед найсуттєвіших новацій, реалізованих в середовищі недержавної вищої школи досліджуваного періоду виокремлено: запровадження нової системи навчання; індивідуалізація та інтенсифікація освітнього процесу на основі урізноманітнення форм і методів навчання; посилення державно-громадського характеру управління; запровадження академічної автономії; демократизація, диверсифікація, професіоналізація, утвердження гуманістичних цінностей; увиразнення українознавчої спрямованості освітнього процесу; розвиток студентського самоврядування.

З'ясовано, що запровадження індивідуальних навчальних планів сприяло підвищенню мотивації до академічної діяльності та налагодженню конструктивного співробітництва, принаймні, на рівні талановитого викладача і сильного студента. Доведено, що для посилення обізнаності з останнім словом науки і техніки, здобутками педагогічної теорії і практики, поглиблення професійної та мовленнєвої підготовки було активізовано академічну мобільність викладачів і студентів недержавних вищих шкіл. Методом порівняння встановлено, що провідними напрямками роботи студентської молоді недержавних вищих шкіл на початку ХХ століття були: освітня й самоосвітня, наукова, соціально-захисна, громадсько-політична, культурно-просвітницька, добродійна, видавнича, фізкультурно-оздоровча, насамперед спрямовані на зміцнення національної свідомості, вивчення і популяризацію рідної мови, літератури, історії, культури.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

3.1. Український вільний університет: досвід функціонування недержавної вищої школи за кордоном

Визнаним репрезентантом недержавної української вищої освіти за кордоном є Український вільний університет, що свідчить про здатність українських інтелектуалів до продукування гідних освітніх зразків в умовах інокультурного середовища. Функціонування УВУ у провідних культурно-освітніх осередках Європи (Відні, Празі, Мюнхені) асоціюються з відповідними періодами 100-річної історії закладу. На наше переконання, відкритість до засвоєння позитивних академічних традицій і здатність до генерування перспективних інновацій засвідчує потенціал УВУ виступати в якості об'єкта та суб'єкта науково-освітнього простору Європи та світу.

Різні аспекти діяльності Українського вільного університету є предметом досліджень українських та зарубіжних вчених, проте досі бракує узагальнюючих наукових праць, в яких представлено цілісний процес зародження, становлення і розвитку УВУ. Більшість авторів, інтерпретуючи УВУ як продукт самоорганізації українських емігрантів, розглядають його ізольовано від історичних передумов, суспільно-політичного контексту і міжкультурних взаємозв'язків. При розгляді передумов історії закладу варто враховувати передусім такі, як генеза ідеї вільної вищої школи в руслі реформаторської педагогіки, інституалізація україністичних студій в Європі та світі за участі провідних вчених (Б. Б'єрнсон, Л. Больє, М. Драгоманов, А. Єнсен, К. Ірачек, Л. Леже, Й. Люндель, Ф. Міклошич, В. Р. Морфі, А. Рамбо, Ш. Сеньобос, Г. Стеффен, Ю. Третьак, І. Шишманов, В. Ягич та ін.), змагання інтелігенції за реалізацію ідеї українського університету. Важливо, що інтелектуали, причетні до становлення УВУ (Д. Антонович, І. Ганицький, І. Горбачевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький, В. Старосольський та ін.) були генераторами і рушіями ідеї вільної вищої школи з досвідом викладання українознавчих дисциплін у різних вищих школах.

На наше переконання, УВУ цілком можна вважати спадкоємцем європейських традицій та академічних інновацій, апробованих у системі вищої освіти України часів національного державотворення (1917–1921), що практикували зниження цензу для вступників і викладачів, відомих досвідом і науковими працями, дотримання академічної свободи й автономії, впровадження рідної мови, українознавчих дисциплін, кафедр національних меншин, залучення студентів до засідань факультетів і вчених рад (Корж-Усенко, 2019).

Доцільно підкреслити істотне значення приватної та громадської ініціативи представників національної інтелігенції у становленні та розвитку Українського вільного університету. Ідею відкриття закладу одним із перших оприлюднив у липні 1919 року професор О. Колесса на зборах Українського наукового товариства, що вирішило заснувати Інститут української культури у Празі або Відні (Пацке, Шафовал, Яремко, 2011, с. 10) для забезпечення інтелектуальної підтримки українців, які в умовах воєнних дій та революційних потрясінь опинилися поза межами батьківщини. Тоді вибір було зроблено на користь австрійської столиці, де на той час плідно діяли численні українські товариства і видавництва. Український вільний університет став спільним проектом вчених, митців і студентства: «Союзу українських журналістів і письменників» (голова В. Кушнір), «Українського товариства прихильників освіти» (голова С. Дністрянський) і Українського соціологічного інституту (на чолі з М. Грушевським). Апробацію задуму здійснено у формі лекцій українських вчених, започаткованих восени 1920 року, а вже в жовтні за пропозицією Д. Антоновича і М. Грушевського вирішено надати організації викладів систематичності. До складу керівництва українських наукових курсів у Відні увійшли знані вчені: обов'язки ректора виконував професор М. Грушевський, заступника – Д. Антонович, деканів україністичного відділу – професор О. Колесса, соціальних наук – доктор В. Старосольський.

Обговорення моделі майбутнього університетського осередку викликало загострення дискусій, що давно точилися в середовищі національної інтелігенції (Korzh-Usenko, Sydorenko, 2019). Професор М. Грушевський обстоював новий тип відкритого (розширеного, народного, загально доступного) університету, як комплексу автономних інституцій, без обмежень щодо програми, освітнього рівня вступників, можливостей залучення компетентних фахівців.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Натомість О. Колесса виступав за поєднання недержавного характеру майбутнього закладу з обов'язковими вимогами щодо класичного європейського університету: академічна свобода, чітко визначений зміст навчання, наявність середньої освіти у вступників і наукової кваліфікації викладачів (*Український*, 1931, с. VII–VIII). Унаслідок перемоги позиції О. Колесси – голови академічної секції «Союзу українських журналістів і письменників», М. Грушевський відмовився від участі у започаткованому проекті. Означені підходи до інтерпретації ідеї «вільного університету» маркували різні освітні парадигми: традиційну академічну та інноваційну антропоцентричну, націлену на самореалізацію суб'єктів освітнього процесу. М. Грушевський прагнув до демократизації вищої школи, а для О. Колесси пріоритетом стали підготовка національної еліти на основі усталених академічних цінностей унаслідок набуття УВУ рівноцінного статусу серед інших університетів. Слід зазначити, що модель М. Грушевського, наближену до американської, реалізовано в практиці Українського соціологічного інституту у Відні (перенесеного в 1925 році до Праги), який передбачав вільний вибір курсів і тем проектів, обрання слухачами заочної форми навчання тощо.

У «Відозві про заснування УВУ» (1921) метою закладу визначено «ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання» ... «при забезпеченню повної волі погляду та напряду думання»..., що «підсилить престиж народу перед чужинцями і є наглядною маніфестацією культурної самостійності і суверенності нашої нації...» (Відозви, *ЦДАВО*, арк. 1–2). Установчий документ підписали представники адміністрації (ректор, професор О. Колесса, професори І. Ганицький, С. Дністрянський, В. Старосольський), керівництва «Союзу українських журналістів і письменників» (доктор В. Кушнір, знаний поет О. Кандиба-Олесь, секретар О. Баранів) і студентського самоврядування (І. Федів, М. Обрізків, Б. Скорик). Організаторами передбачено автономне вирішення наукових питань, включення до професорської колегії тільки професорів і доцентів вищих шкіл, допущення до навчання з правом складання іспитів усіх охочих, незалежно від формальної підготовки, ініціювання викладання нових курсів, підтримку закладу «університетським фондом», до керівництва якого включено представників «Союзу» і УВУ.

Урочисте відкриття Університету за участі представників влади, наукових кіл, громадськості, зарубіжних делегацій і студентства

відбулося 17 січня 1921 року. Міський магістрат дозволив УВУ працювати у приміщеннях двох віденських шкіл. До складу Сенату закладу ввійшли ректор О. Колесса, І. Ганицький, С. Дністрянський, В. Старосольський та ін. (Книга, *ЦДАВОВУ*, арк. 38–40). Гордістю професорсько-викладацького складу УВУ стали академіки і професори: хімік І. Горбачевський, лінгвісти О. Колесса і С. Смаль-Стоцький, історик Д. Дорошенко, мистецтвознавець Д. Антонович, географ С. Рудницький, статистик Ф. Щербина, правознавці С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Шелухин.

Проте замість запланованих трьох факультетів довелося відкрити два: філософічний (історико-філологічний і природописний відділи) та факультет права і суспільних наук. Для розбудови природничо-математичного факультету за наявності наукових кадрів бракувало солідної матеріально-технічної бази. Хоча певну допомогу надали Українське товариство прихильників освіти, співак світової слави О. Мишуга, професори УВУ І. Ганицький, О. Колесса, В. Старосольський (Віднянський, 1994, с. 17), проте матеріальні проблеми гальмували розвиток закладу. Єдиним академічним випуском віденського періоду стала габілітація І. Мірчука (в майбутньому, ректора УВУ).

У лютому 1921 року Українська академічна громада у Празі звернулася до УВУ з пропозицією звернути увагу на понад 1000 українських студентів, які проживали в Чехо-Словацькій Республіці (*Український*, 1927, с. VII), де для емігрантів з Російської імперії та СРСР створювалися сприятливі умови. У травні 1921 року делегація у складі О. Колесси і С. Дністрянського передала Президенту Т. Масарику, як «світочу науки і славному представнику вільної культурної думки», меморандум з аргументацією доцільності перенесення УВУ: прихильність влади Чехо-Словаччини до емігрантів і визвольних прагнень українського народу, чисельність студентства тощо (Мірчук, 1948, с. VIII; Єржабкова, 2011). З точки зору передумов налагодження конструктивної українсько-чеської співпраці знаковим став вихід у Празі першого безцензурного видання поезій Т. Шевченка (1876). Українські студенти Празького університету надихалися лекціями Т. Масарика щодо відродження малих народів (Бочковський, 1930), запрошуючи професора на українські вечори. Т. Масарик поряд із І. Горбачевським, О. Колесою, С. Дністрянським підтримав у парламенті культурні потреби українців. Правомірність вимог

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

українського університету активно захищав і «реаліст», соратник Т. Масарика, професор Ф. Дртіна, що набуло актуальності в умовах імперського дискурсу та боротьби слов'янських народів за національне визволення. Символічно, що в 1917 році Чехо-Словацька Національна Рада однією з перших офіційно визнала Центральну Раду Української Народної Республіки на чолі з М. Грушевським; відповідно вимогу створення Чехо-Словацької Республіки було висунуто на мітингу чеських легіонерів у Київському університеті за участі Т. Масарика. Ставши Президентом Чехо-Словаччини, Т. Масарик, як колишній політичний вигнанець, неодноразово звертався до урядів різних країн із закликом допомогти студентам-емігрантам для збереження здорової соціальної бази і розвитку національних культур майбутніх демократичних держав Східної Європи (Ульяновська, Ульяновський, 1993).

Зрештою, на підставі розпоряджень Міністерства закордонних справ Чехо-Словацької Республіки, відділу з питань політики Державного міністерства шкільництва та освіти, Президента, рішень Академічного сенату і факультетів Карлового університету, УВУ перенесено до Праги (Український, 1927, с. 69). Про значущість означеної події для активізації міжкультурної взаємодії свідчать вітання ректора Карлового університету, професора Б. Немеця, «чехо-словацького, болгарського, білоруського, сербо-хорватського, словінського й українського громадянства, чесько-словацької влади та науки і представництва міжнародньої організації студентської допомогової акції» (Український, 1927, с. 20–22).

«Статутом Українського вільного університету» від 5 жовтня 1921 року, зорієнтованого на нормативні документи Європи, визначено порядок забезпечення та управління закладу, окреслено права та обов'язки викладачів та студентів, закріплено можливість здійснювати викладання в приміщеннях Карлового університету, передбачено щорічні перевибори ректора (що було новацією у практиці української вищої школи), допуск студентських представників до засідань професорської колегії, адаптацію відносин між академічною корпорацією і студентством до зразку Карлового університету. Структура УВУ охоплювала філософський факультет (історико-філологічний і природничо-математичний відділи) та факультет права і суспільно-економічних наук; за сприятливих умов передбачалося заснування інших структурних підрозділів.

Метою Українського вільного університету визначено «творчу позитивну працю», спрямовану на служіння науці та культурі рідного народу викладами і науковими працями рідною мовою, підтримку зв'язків з усім науково-культурним світом (Український, 1931). Університетська громада визначала завдання, орієнтуючись на перспективу повернення в Україну: підготувати молодь до діяльності в різних інституціях та майбутніх урядах; організувати наукову працю і дати змогу професорам, доцентам, іншим ученим продовжувати фахові студії; полегшити формування українського університету чи університетів на рідній землі та бути готовим до перенесення закладу на рідну територію. Студент УВУ, а згодом професор С. Наріжний наголошував, що Український вільний університет поєднує функції «чисто наукові, шкільні й позашкільні» (Наріжний, 1923, с. 4).

Поява УВУ викликала гучний суспільний резонанс, викликаний стурбованістю більшості представників національної інтелігенції наслідками масового «відпливу мізків» за кордон. Тому 3 вересня 1921 року учасники міжпартійного з'їзду політичних і культурно-наукових інституцій у Львові звернулися до вчених-емігрантів з вимогою повернутися на батьківщину, щоб долучитися до роботи таємного Українського університету. У листі-відповіді Рада університету запевнила, що «сформування УВУ за кордоном є могутнім протестом проти бруталної і антикультурної системи, яка вигнала українську молодь і науку з Львівського університету» і з вищих шкіл УРСР та підтвердила готовність перенести заклад в Україну (Віднянський, 1994, с. 23). Згодом саме викладачі і студенти Українського вільного університету в Празі надали суттєву підтримку колегам із таємного Українського університету у Львові, зокрема надаючи матеріальну допомогу та захищаючи заклад на міжнародних платформах.

У празький період кадровий склад УВУ поповнився міністрами і членами дипломатичних місій часів української державності, політичним емігрантам із радянської України, серед яких філософ Д. Чижевський, економісти С. Бородаєвський і В. Тимошенко, історики В. Біднов, О. Лотоцький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, археологи І. Борковський, О. Бочковський, мистецтвознавець В. Щербаківський, літературознавець Л. Білецький, мовознавець П. Ковалів, правознавці О. Андрієвський, Л. Окіншевич, О. Шульгин, географ В. Кубійович, геолог Ф. Швець.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Статутом УВУ було передбачено безкоштовне здобуття освіти. Більшість студентів, які одночасно навчалися і в Карловому університеті або в інших вищих школах республіки отримували стипендії (Наріжний, 1942, с. 75). В УВУ здобували освіту представники 25 національностей – громадяни 21 країни (українці, білоруси, чехи, словаки, німці, латиші, естонці, литовці, поляки, хорвати, румуни, угорці, голландці, євреї, вірмени, грузини, болгары, молдавани, росіяни, татари та ін.). Студентський склад, що у 1923 році налічував 874 особи, з часом різко зменшився, передусім через матеріальну скруту. Представники української інтелігенції докладали зусиль до підтримки «жертв національної катастрофи». Видатний педагог і громадська діячка С. Русова на з'їзді міжнародних жіночих рад у Данії (1924) звернулася до Червоного Хреста про надання допомоги українським студентам у Чехо-Словацькій Республіці (Джус, 2013, с. 172). Проблемами академічної молоді переймалися члени «Української жіночої громади», до якої належали студентки і викладачки УВУ та «Чесько-український комітет допомоги українським та білоруським студентам у Празі», що здійснював розподіл стипендій, утримував інтернати, допомагав ліками, літературою, організовував закордонні екскурсії, опікувався студентськими спілками, зокрема Українським студентським кооперативом у Празі. Про взаємодію різних академічних середовищ свідчить активна діяльність у столиці Чехо-Словацької республіки Українсько-литовського студентського товариства (Зілинський, 1995).

Особливістю УВУ було здійснення освітнього процесу українською мовою, проте іноді лекції читалися чеською, словацькою, французькою, англійською, німецькою; крім того, вивчалися класичні мови. Аналіз програм засвідчує поступове поглиблення та урізноманітнення змісту освіти (Програми, ЦДАЗУ). Вагомим був внесок викладачів в розроблення і впровадження у навчальний процес широкого спектру дисциплін з україністики, які, за винятком української історії та літератури, в інших університетах не викладалися. Впродовж празького періоду в УВУ апробовано 41 програму курсів з української історіографії та джерелознавства, історії України, української мови, історії українського мистецтва, українського права, театру, української філософії, церкви, педагогіки, етнографії, географії, що вирізнялися науковою і методичною новизною. Серед форм і методів навчання переважали лекції, семінари з дискусіями, лабораторні заняття, екскурсії, різні вправи.

Контроль знань здійснювався завдяки колоквиумам та іспитам, на які іноді запрошувалися чеські професори. Більшість молоді ставилися до здобуття освіти в УВУ як до сумлінного виконання священного патріотичного обов'язку, демонструючи належну вмотивованість і високий академічний тонус. Викладачі приділяли значну увагу методичним і методологічним аспектам викладання дисциплін, необхідних для майбутніх учителів та наукових працівників.

З метою розвитку критичного мислення студентів передбачалася їх обов'язкова активна участь в обраних просемінарах і семінарах, на яких оприлюднення результатів досліджень з певної проблематики здійснювалося у формі рефератів, контрефератів та дискусій (Неврлий, 1992, с. 212). З особливим творчим ентузіазмом студенти працювали на семінарах професорів, яким вдавалося поєднували вимогливість із чуйним ставленням до вихованців. Поглибленню знань і дослідницької діяльності сприяло залучення молоді до засідань гуртків і наукових товариств на базі УВУ, що відвідували студенти різних факультетів та вищих шкіл, оприлюднення авторських розвідок у періодичних і наукових виданнях. Компаративний аналіз розвитку освіти в СРСР і країнах Європи показує, що порушення прав академічної свободи та автономії, посилення централізації, уніфікації, русифікації, ідеологізації в радянській вищій школі, практика масових репресій не сприяли самореалізації учасників освітнього процесу, негативно позначалася на стані науки та освіти. Водночас УВУ демонстрував тенденції до поєднання елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості освіти; дотримання засад соціальної, гендерної і національної рівності.

Для підготовки нової генерації науково-педагогічних кадрів засновано інститут професорських стипендіатів зі спеціальним фондом (Український, 1931, с. X). Згодом цю функцію перебрало на себе Міністерство освіти республіки. Серед стипендіатів УВУ були майбутні професори (І. Борковський, О. Бочковський, О. Гайманівський, С. Наріжний, В. Січинський, Ф. Слюсаренко), доценти (О. Баранів, М. Дольницький, В. Орелецький, Д. Петрашівський, С. Росоха, Ю. Русов, С. Чернявський, К. Чехович), які пов'язали кар'єру з альма-матер та іншими вищими школами. Підвищенню кваліфікації викладачів сприяв інститут асистентів. У 23-річному віці докторську

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

дисертацію в УВУ захистив син відомого поета О. Олеся – Олег Кандиба (Ольжич), який згодом очолив відділ археології Чеського національного музею, розпочав викладацьку кар'єру в Українському університеті, співпрацював з Гарвардом, став організатором Українського наукового товариства в США. Серед докторів, захищених в УВУ були вчені і громадські діячі М. Антонович, М. Аркас, М. Бойко, І. Буждиган, П. Вергун, І. Вітвицький, М. Залізник, Є. Камінський, Х. Кононенко, І. Лоський, І. Мазепа, М. Мандрика, Г. Мельник, М. Михальчук, П. Пархоменко, В. Пачовський, Є. Приходько, А. Равич, Є. Томашівський, С. Туркевич-Лук'янович (Лісовська), П. Феденко, Л. Чикаленко та ін. (З діяльності, 1942). Проте через високу конкуренцію ряд докторів змушені були перебралися до країн, що визнали дипломи УВУ (Словаччина, Югославія, Канада тощо). Багато вихованців працювали на освітянській і громадській ниві, в адміністративній і банківській сфері, кооперації, журналістиці.

Першими почесними докторами УВУ стали визначні репрезентанти національної культури і науки: письменники О. Кандиба-Олесь, О. Кобилянська, Б. Лепкий, В. Стефаник, композитори В. Барвінський, О. Кошиць, вчені А. Волошин, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, О. Колесса. Серед наукових осередків УВУ (медиків, хіміків, інженерів, природників) продуктивністю вирізнялося Історично-філологічне товариство, яким у празький період видано 5 збірників праць, прочитано 500 доповідей (Holiat, 1964). Завдяки Міжнародній обмінній службі видавнича продукція УВУ надходила до бібліотек і наукових установ світу. Тільки за перше десятиріччя діяльності УВУ викладачі долучилися до роботи понад 20 конгресів, стали організаторами й учасниками представницьких Українських наукових з'їздів у Празі (1926, 1932).

За участі УВУ та Українського громадського комітету засновано Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова з українською гімназією, Українську студію пластичного мистецтва, Українську господарську академію в Подєбрадах. Професори УВУ викладали українознавчі курси в Карловому і в Масариковому університетах, інших вищих школах. Плідною була співпраця з Університетом імені Я. Каменського в Братиславі, Університетом у Філадельфії, Славістичним інститутом у Празі, Всеукраїнською академією наук у Києві та Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові. Вчених УВУ (А. Артимович, Л. Білецький, О. Колесса,

О. Лотоцький, С. Смаль-Стоцький, Ф. Стешко, В. Тимошенко, Д. Чижевський та ін.) включено до наукових установ та інституцій Чехо-Словацької Республіки, а чеських професорів (Я. Бідло, Т. Масарик, З. Неєдли, Л. Нідерле, Ї. Полівка, К. Ходунський та ін.) обрано дійсними членами Українського наукового товариства імені Т. Шевченка. За визначенням С. Русової, загальне визнання культурницької праці і шана українській науці були здобуті зусиллями викладачів УВУ і педінституту в Празі (Русова, 1937, с. 41). Інтенсифікації співпраці в чесько-українському академічному середовищі сприяло проведення спільних наукових і культурних заходів, на яких УВУ посів місце, рівноправне з іншими університетами (Єржабкова, 2011). Значних зусиль доклали вчені УВУ до вивчення чеських старожитностей. Серед знайдених у різних бібліотеках Європи і досліджених Д. Чижевським 89 видань праць Я. Коменського сенсаційною була знахідка повного тексту славнозвісної «Pansophie» (Валявко, 2004). Із щирою вдячністю академічна корпорація УВУ проводила урочисті збори з нагоди проголошення Чехо-Словацької Народної Республіки та ювілеїв Президента; викладачі і студенти видавали збірники праць з присвятою Т. Масарику. Зокрема, ґрунтовністю вирізняються монографії професора УВУ О. Бочковського (Бочковський, 1930) і М. Омельченко (голови Українського жіночого союзу, Товариства жінок з вищою освітою і видавництва «Чесько-українська книга»), пройняті ідеєю, що приклад Т. Макарика (гуманіста, соціального реформатора, провідника рідного народу, прихильника американської моделі відкритого народного університету) спонукатиме молодь до сумлінної праці за для рідного народу (Омельченкова, 1931).

Інформуванню громадськості про Україну сприяли публічні лекції викладачів УВУ, відкриті засідання факультетів та наукових товариств з дискусіями, що збирали сотні слухачів. Для посилення громадянського та естетичного виховання молоді, консолідації національної інтелігенції, збереження історичних пам'яток непересічне значення мав унікальний Музей визвольної боротьби України, створений за участі викладачів і вихованців УВУ (Мушинка, 2005). Український академічний комітет на чолі з ректором УВУ, визнаний міжнародною Комісією для інтелектуальної співпраці в Лізі Націй. «Центральний союз українського студентства», лідерами якого були активісти УВУ, об'єднав українських студентів з Європи та Америки і став членом Міжнародної студентської

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

конфедерації (Антонович, 1976). Пріоритетами для українських вчених і студентства стали підтримка нової демократичної Європи, викриття антигуманності тоталітарних режимів, розвиток української культури, трансляція світовій спільноті достовірної інформації про Україну. Енергійно обстоювали права молоді, не цураючись актуальних суспільних проблем, Громада українських студенток і Український жіночий Союз, інтегрований у міжнародні структури. Активністю вирізнялися представниці українського жіноцтва (Н. Кучерявенко-Козицька і М. Антонович – слухачка Карлового університету та УВУ, доктор філософії) у розвитку «Соколу» і «Пласту».

Самореалізації студентів сприяла участь у різних товариствах (загальностудентських, фахових, просвітницьких, мистецьких, ідеологічних, кооперативних, спортивних тощо), особливо активно – в «Просвіті». Перлинами національних свят і культурних імпрез (День соборності України, Шевченківські свята, День матері, академії на честь професорів і видатних українських діячів) стали виступи вихованки УВУ, першої української жінки-композитора, доктора С. Туркевич-Лук'янович, почесного доктора УВУ В. Барвінського, викладачки УВУ С. Дністрянської, капели бандуристів «Кобза» під орудою В. Ємця, створеного з ініціативи УВУ. Поряд з інтересом до української народної пісні, захоплення чеської публіки викликало виконання твору «Ян Гус» (слова Т. Шевченка, музика М. Лисенка). До усвідомлення громадянського обов'язку спонукала цикли вечорів «Apollo Militans», улаштовані під керівництвом доктора О. Кандиби у новаторському стилі героїчного театру. Про інтенсивне життя української молоді свідчить творчість репрезентантів плеяди празьких шкіл (поетичної, мистецької, композиторської, історичної, археологічної), успіхи в змаганнях з мистецтва і спорту республіканського і світового рівня. Так, тріумфом була перемога Українського академічного хору під керівництвом першої української жінки-диригентки П. Щуровської-Россіневич (соратниці славетного О. Кошиця – почесного доктора УВУ) на фестивалі слов'янської пісні з нагоди 10-річчя проголошення Чехо-Словацької Республіки (Божок, 1974).

На початку 1930-х років унаслідок економічної кризи і зближення Чехо-Словаччини з Радянським Союзом та Польщею обмежено права української еміграції, урізано субсидії, закрито Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова та Українську господарську академію. Загрозу ліквідації Українського вільного

університету нейтралізовано зусиллями І. Горбачевського, який сполучав функції ректора УВУ і Президента Чехо-Словацької Академії наук. Водночас загострилися матеріальні проблеми УВУ, адже питому частку бюджету становили урядові дотації. Важливою підтримкою була президентська субсидія Т. Масарика, компенсація владою витрат на видання підручників та організацію наукових заходів, діяльність Кураторії (голова – професор Карлового університету Я. Рипка) і Допомогового фонду української університетської науки на чолі з І. Горбачевським. Проте викладачі УВУ отримували вдвічі меншу платню, порівняно з колегами з Карлового університету. Гідним прикладом подвижництва є добровільна відмова І. Горбачевського і О. Колесси, які працювали і в інших закладах, від зарплатні на користь УВУ (Наріжний, 1942, с. 134). Під впливом численних звернень українських товариств у 1938–1939 роках планувалося перетворення УВУ на державний університет Карпатської України, призупинене з початком Другої Світової війни. Після окупації Чехо-Словаччини гітлерівськими військами підпорядкування німецькому куратору призвело до тотального контролю, обмеження прав, тимчасового характеру занять. Трагічним в історії закладу став 1945 рік: із наступом Червоної армії більшість викладачів було ув'язнено або розстріляно. Бібліотеку, архів, банкове conto, Музей визвольної боротьби ліквідовано або вивезено до СРСР.

Рятуючись від переслідувань, група професорів вирушила на захід з надією врятувати альма-матер. З дозволу баварської та окупаційної американської влади заклад розпочав роботу в непристосованих приміщеннях таборів Ді-Пі (displaced persons) в Аугсбурзі, де пізніше постала філія закладу. Згодом міністерство Баварії надало для потреб закладу шкільну споруду. Ректором УВУ обрано професора В. Щербаківського, який доклав значних зусиль до його відновлення. У Статуті 1948 року акцентовано на націотворчій меті Українського вільного університету: «плекати всі галузі науки, а, зокрема, ті, що безпосередньо або посередньо стосуються до української нації, і розвивають основи української культури як складової частини культури людства» (*Статут Українського*, 1985). Наприкінці 1940-х років в УВУ навчалось понад 500 студентів, а кількість професорів досягла 80 осіб, серед яких були вчені «нової» хвилі еміграції: Ю. Бойко-Блохин, Ю. Бурггардт-Клен, Г. Ващенко, М. Ветухів, В. Державин, П. Зайцев, О. Кульчицький, П. Курінний, Ю. Панейко,

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Ю. Шевельов-Шерех, В. Янів. Асистентами і доцентами переважно працювали перспективні науковці, які склали докторати в УВУ. Американські організації – УНРРА та IPO надавали одноразові субсидії, український кооператив «Єдність» відраховував відсотки з прибутків, баварський уряд підтримував скромними дотаціями, що дозволяло мінімально оплачувати працю професорів та частково допомагати студентам. З метою збереження і розвитку академічних традицій з допомогою викладачів УВУ було засновано Українську вільну Академію наук, відроджено Наукове товариство імені Т. Шевченка, відновлено ЦеСУС, що мав на меті сприяти поглибленню українознавчих студій.

Українську вищу освіту в повоєнній Західній Німеччині представляла ціла мережа створених або відновлених закладів: Український вільний університет, Українська економічна висока школа і Богословсько-педагогічна академія в Мюнхені, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі з окремими факультетами в Мюнхені (на основі колишньої Української господарської Академії в Падебрадах), Інститут живих мов в Аугсбурзі. Проте тільки трьом із цих шкіл вдалося домогтися визнання дипломів. На думку Н. Полонської-Василенко, УВУ дав імпульс до створення вільних університетів, зокрема Балтійського університету в Гамбурзі, Німецького вільного університету в Берліні (Полонська-Василенко, 1971, с. 17). Попри краще матеріальне забезпечення Балтійського університету, німецького університету в Празі, Міжнародного університету для переміщених осіб УНРРА в Мюнхені (де в студентському складі переважали українці), ці заклади діяли нетривалий час.

Успішна акредитація УВУ та здобуття права надавати наукові ступені магістра, доктора та доктора габілітованого сприяло зростанню престижу закладу. Декретом баварського міністерства освіти й віровизнань 16 вересня 1950 року УВУ визнано приватним університетом з відповідними академічними правами, що пізніше підтверджено законом Баварії про вищу школу 1978 року (Лопушанський, 2007). Підтвердження цих прав університетами Канади і США поліпшило кар'єрні перспективи докторантів. Проте через проведення валютної реформи, масову еміграцію викладачів і студентів для пошуку сприятливих умов самореалізації довелося внести корективи в організацію освітнього процесу. Замість лекцій активніше практикувалися консультації та семінари з малими

групами студентів, що згодом призвело до десятирічної перерви в реалізації стаціонарної форми навчання (1956–1966). Відповідно до нових викликів рішенням Сенату УВУ засновано Інститути заочної освіти в Сарселі (1948–1955), літературознавства, психології, дещо пізніше – суспільно-економічний, Чорноморський інститут для вивчення проблем Сходу; відкрито університетські представництва в Канаді, США і Франції, що функціонували до 1990-х років. Водночас УВУ вдалося зберегти значення знаного наукового осередку завдяки активній участі професури в роботі численних з'їздів і конференцій у Німеччині та поза її межами, посиленню співпраці з академічним світом. Вагомим науковим доробком став англomовний збірник «Україна та її народ» (1949) за редакцією професора І. Мірчука, десятки підручників і розвідок.

З появою норми закону про усунення зі шкільних споруд усіх інших установ у 1960-х роках виникла проблема пошуку нового приміщення. Завдяки створенню з ініціативи професорів О. Кульчицького і З. Соколюка Товариства сприяння українській науці (Haus der Ukrainischen Wissenschaft), що опікувалося УВУ, Науковим товариством імені Т. Шевченка та Українським технічно-господарським інститутом, заклад отримав помешкання і скромні, проте регулярні субсидії від Федеративної Республіки Німеччини (до 1996 р.) і Вільної Держави Баварії (до 2006 р.). Попри обмеження контингенту слухачів УВУ продовжив налагоджувати широкі зв'язки із зарубіжними осередками україністики в США, Канаді, Франції, Бразилії, Австралії, Аргентині, інших країнах, здійснюючи роботу в таких основних напрямках: дослідження історії, культури й народного господарства України; вивчення його взаємозв'язків з іншими народами; надання вищої університетської освіти новій українській генерації наукових дослідників, політичних і громадських діячів; ознайомлення широкого світового загалу з об'єктивними відомостями про Україну та її народ (Корчемна, 2014, с. 159). У той час діяльність закладу була зосереджена на видавництві наукової і навчально-методичної продукції та докторизації здобувачів, більшість із яких раніше навчалися в УВУ і працювали у вищих школах країн Північної Америки. Професори УВУ викладали в різних країнах світу: Д. Чижевський у Гарварді, Я. Рудницький у Манітобському університеті, О. Пріцак у Гамбурзі і Парижі, Ю. Шевельов у Колумбійському університеті, Р. Смаль-Стоцький у Маркет-

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

університеті, О. Андрушків в Університеті Сетон Холл, М. Ветухів у Колумбійському університеті, О. Горбач в університетах Геттінгена та Марбурга. До читання лекцій в УВУ залучалися професори Й. Армстронг, Г. Іберсбергер, Г. Кох, П. Рорбах (Кучер, 2006).

Аудиторні заняття було відновлено з 1965 року (літні й зимові курси українознавства, педагогічні та мовні курси для під керівництвом Г. Васьковича та англомовні курси сходознавства, організовані спільно з Мічиганським університетом). Оскільки більшість потенційних слухачів знаходилися за межами Європи, лекційний час обмежено двома літніми місяцями, а програму викладів – двома старшими (докторськими) семестрами. У 1970 році тільки на філософічному факультеті УВУ докторські ступені здобули 12 осіб (Полонська-Василенко, 1971, с. 25). Актуалізація необхідності формування нової генерації університетських викладачів пов'язана з масовою еміграцією і смертю вчених. Це ускладнювалося неспроможністю УВУ надання субсидій багатьом здобувачам-емігрантам для підготовки дисертаційних досліджень. Брак науково-педагогічних кадрів компенсувався запрошенням лекторів для викладання спеціальних лекційних курсів, що збігалися в часі з літніми високошкільними курсами. Викладачі УВУ оприлюднювали результати своїх розвідок в університетських «Наукових записках» і «Наукових збірниках».

Активізації діяльності УВУ сприяло придбання за підтримки Патріарха Йосипа Сліпого приміщення для потреб закладу (1974). Академічна громада позиціонувала УВУ як школу самоврядування, державотворення та дійсної демократії. У складі закладу працювали представники різних народів, які прагнули до ліквідації національної дискримінації – доктор Н. Накашідзе, професор, доктор Я. Станкевіч. За визначенням професора Р. Смаль-Стоцького, історичне значення УВУ для європейської і світової науки полягає в тому, що це перший університет, який постав «як протест проти поневолення академічних вільностей та деформації наукової істини» (Смаль-Стоцький, 1991) і став попередником Вільного європейського університету в Страсбурзі. Курт-Марія-Руда стверджував, що професура і студентство УВУ здійснили справжній духовний подвиг і показали, попри всі труднощі, можливості вільного духу, коли він протиставляє сумління фізичній силі (Янев, 1987, с. 11). Систематичного характеру в УВУ

набули наукові сесії та конференції на пошану «великого гуманіста і демократа, президента-засновника Т. Масарика», зокрема влаштовані спільно з університетами Штудгарта, Ерлянгена, інституту наукових студій при Сорбонні, вечори на честь видатних чеських творців (А. Дворжака, Я. Коменського, Б. Сметани, Й. Сука, Л. Яначека), українсько-чеські (Янев, 1987, с. 4), а згодом – і українсько-німецькі мистецькі виставки.

Повне навчання в університеті було відновлено у 1993 році. Сучасну структуру, завдання та перспективи розвитку закладу представлено в Концепції УВУ, розробленій у 2000 році (Doss, 2000), проте вона потребує суттєвого оновлення. У процесі розробки нового статуту УВУ було засновано третій факультет – україністики. Нині до структури УВУ входять Інститут дослідження українсько-німецьких відносин, Інститут ринкової економіки і Педагогічний інститут, що забезпечує підвищення кваліфікації вчителів українознавчих предметів. Згідно з угодою між Міністерством освіти та науки України і Українським вільним університетом (1992) було визнано правочинність дипломів УВУ в Україні. Український вільний університет є єдиним у світі закладом вищої освіти за межами України, що здійснює підготовку українською мовою за програмами магістерського і докторського рівнів. В організації освітнього процесу важливе місце посідають дискусії, що сприяють розвитку самостійності думки і формуванню критичного мислення студентів. Значна увага надається порівняльній студіям (з мовознавства, культурології, політології тощо).

У сучасних умовах засадничими для УВУ є європейські демократичні цінності, синтез національної ідентичності з толерантністю, прагнення узгодження тенденцій до глобалізації, інтернаціоналізації та локалізації вищої освіти. УВУ має на меті формування представників національної еліти, «виховання нового покоління лідерів та професійних кадрів, здатних будувати здорове, справедливе та економічно життєздатне громадське суспільство» (Покликання, 2018). Зростає посередницька роль закладу в інтеграції України до європейського і світового науково-освітнього простору з перспективою перетворення на міжнародний університет. Відповідно до укладених угод з низкою університетів України активізувалося стажування викладачів та освітян, інші форми наукової співпраці. Якщо за останні десятиліття діяльність УВУ була сфокусована на

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

підготовці науково-педагогічних кадрів, то наразі набуває актуальності курс на гармонізацію освітнього, наукового і видавничого напрямів роботи.

УВУ постійно оновлює перелік пропонованих дисциплін, залучає до викладацької діяльності провідних фахівців з різних галузей знань та країн світу, поглиблює програму з міжнародного права шляхом включення нових курсів з права людини і законодавства Європейського Союзу. Враховуючи події в Німеччині та Україні (війна, біженці), розширюються курси педагогіки та психології «з фокусом на соціальну педагогіку для того, щоб краще підготувати студентів до розуміння проблем біженців, дітей з числа переміщених осіб і з психологічно травмованих сімей» (Пришляк, 2017). Серед широкого спектру заходів, що проводяться в університеті для ознайомлення студентства і широкого загалу зі здобутками української та світової науки і культури, традиційними стали музичні концерти з класичним і народним репертуаром, виставки наукових та періодичних видань, художніх полотен самобутніх майстрів. Оригінальною формою наукової діяльності в УВУ на сучасному етапі є «університетські п'ятниці» – постійно діючий семінар на актуальні теми за участі відомих учених, письменників, митців, громадських діячів, журналістів, популярний серед української громади в Мюнхені. Систематичного характеру набула міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ», яка проводиться щорічно з 2010 року. Доброю традицією є організація міжнародних наукових конференцій з нагоди ювілеїв Українського вільного університету, в роботі яких беруть вчені-україністи з різних країн світу.

Отже, упродовж десятиліть УВУ був єдиним університетом, що репрезентував за кордоном українську незалежну науку та освіту, забезпечуючи спадкоємність у розвитку наукових шкіл і формуванні представників молодого покоління з урахуванням здобутків національної і світової культури. Академічне співтовариство сприяло налагодженню комунікації представників різних народів, генерацій, напрямів і переконань, передусім вихідців із країн, де тоталітарні режими унеможливлювали вільну творчу самореалізацію викладачів і студентів.

3.2. Сучасний стан та перспективи розвитку недержавного сектору вищої освіти України

У підрозділі представлено стан і проблеми, чинники та перспективи розвитку недержавного сектору вищої школи в Україні, здійснено порівняльний аналіз різних секторів вітчизняної системи вищої освіти. Особлива увага приділена з'ясуванню особливостей, переваг та недоліків функціонування недержавних вищих навчальних закладів.

Як показав аналіз наукової літератури, Україна має одну з найбільших систем вищої школи у світі, що розвивалася за специфічних соціально-економічних, політичних і культурних умов. Кризовий стан освіти в Україні в кінці ХХ століття був зумовлений заідеологізованістю та повним одержавленням системи освіти, надмірною централізацією управління та фінансування освіти в умовах Радянського Союзу, тривалою ізоляцією від світового освітнього досвіду.

Варто підкреслити, що нова віха у розбудові недержавного сектору вищої освіти в Україні розпочалася після здобуття державної незалежності (1991). Становленню недержавної вищої школи передувала системна криза сфери вищої освіти, пов'язана з такими чинниками, як неприпустимо низьке фінансування вишів; нездатність адаптуватися до ринкових умов; перетворення низки вишів державного значення в навчальні заклади, що готують кадри лише для свого регіону; криза виховної роботи зі студентами та інші (Михайлева, 2014).

Враховуючи суспільно-політичний вибір України, слід розуміти, що державні вищі школи на Заході (особливо у США) становлять порівняно незначний сегмент сфери вищої освіти, які за престижністю та об'єктивними рейтинговими показниками часто поступаються приватним. Проте упродовж останніх десятиліть вітчизняна освіта розвивалася в напрямі європоцентризму, а досвід європейських країн засвідчує ефективність раціонального поєднання традиційного державного і нового недержавного сектору в системі вищої освіти.

Світова практика переконливо довела не тільки ефективність функціонування недержавних закладів вищої освіти, але й засвідчила швидкість їх адаптації до конкурентного середовища.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Причому українські вищі школи сьогодні змушені конкурувати не тільки на внутрішньому ринку, але й на привабливих для абітурієнтів з позиції перспективи майбутнього працевлаштування європейських ринках (Польщі, Чехії, Словенії, Словаччини, країн Балтики, Болгарії, Німеччини). Країни Європейського Союзу, що розвиваються, в умовах дефіциту робочої сили через потоки трудової міграції у відкритих європейських кордонах та старіння населення країн, особливо Західної Європи, відчують гостру потребу в залученні перспективної молоді для навчання та подальшої роботи. У цих умовах українська система освіти перебуває в жорсткій конкуренції з освітніми закладами Європейського Союзу, що мають більш потужне фінансування та географію охоплення абітурієнтів (Романовський, 2012).

Дослідники визначають, що найважливішими правовими актами, які справили значний вплив на становлення та розвиток недержавної вищої освіти після проголошення незалежності, були Конституція України (1996) і нова редакція Закону «Про освіту» (1996) (Огаренко, 2001; *Проблеми модернізації*, 2019). Так, Конституція України проголосила рівноправність усіх форм власності та свободу підприємницької діяльності. А відповідно до Закону «Про освіту», прийнятого ще в 1991 році передбачалася можливість утворення і рівноправне функціонування закладів різноманітних організаційно-правових норм – державних, муніципальних, недержавних. Відповідно зацікавленість суспільства в існуванні вищих навчальних закладів різних форм власності пов'язана зі створенням конкурентного середовища.

Розвитку недержавного сектора вищої освіти суттєвим чином сприяла діяльність спеціалізованих громадських об'єднань. Так, від 1993 року діє Асоціація навчальних закладів України приватної форми власності, створена задля об'єднання зусиль освітян і науковців у пошуках інноваційних форм освіти заради піднесення інтелектуального і духовного рівня українського народу, оновлення національної освіти, опікуючись захистом інтересів недержавних вищих шкіл та представленням їх інтересів в усіх державних органах (*Асоціація*, 2019). У 1999 році з метою координації зусиль науково-педагогічної громадськості України для забезпечення ефективного розвитку недержавного сектору вищої освіти, зміцнення її авторитету на державному та міжнародному рівнях було створено Конфедерацію

недержавних вищих навчальних закладів України, що об'єднала виші майже з усіх регіонів країни (*Конфедерація, 2019*).

Підкреслимо, що подальшому становленню мережі вітчизняних закладів освіти недержавної форми власності сприяло ухвалення низки нормативних документів. Так, аналіз Національної доктрини розвитку освіти в Україні (2002) засвідчив, що «стратегічним завданням держави на сучасному етапі є формування багатоваріантної інвестиційної політики, яка передбачає можливість залучення до фінансування освітньої галузі різноманітних коштів: приватних осіб, підприємств, організацій, міжнародних фондів та товариств, благочинних внесків тощо» (*Національна доктрина, 2002*). У преамбулі до Закону України «Про вищу освіту» (2014) визначено, що фінансовий плюралізм «встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з закладами вищої освіти на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях» (*Закон, 2014*). Все це створює сприятливі передумови для подальшої розбудови недержавного сектору у вищій освіті України, проте й спонукає до розроблення цілого пакету нормативних актів.

Адже фактично з позиції владних структур вища освіта, здобута в недержавних вищих школах, розглядається не як суспільна цінність, а як приватний інтерес, що суперечить сучасним уявленням про основні конституційні права та свободи людини і громадянина. Яскравим прикладом неоднозначного ставлення є норми Закону України «Про вищу освіту» (2014), якими передбачено рівний доступ до державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою для вишів державної, комунальної та недержавної форм власності (*Закон, 2014*). Тобто відповідно до положень нормативного документу встановлено, що абітурієнти самі повинні обрати ті виші, в яких би вони прагнуть здобути вищу освіту державним коштом. Проте досвід імплементації Закону засвідчує декларативний характер зазначених положень. Не втратила чинність і Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Порядку розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів» (2013), згідно з якою «виконавцями державного замовлення можуть бути вищі, професійно-технічні навчальні заклади, заклади післядипломної освіти, наукові установи державної та комунальної форми власності» (Кремень, Ніколаєнко, 2015), що ігнорується на практиці.

Проте погодимось із І. Прохор, що подальша реалізація нового Закону «Про вищу освіту» здатна забезпечити рівні права недержавних вищих шкіл поряд з державними та комунальними у здійсненні освітньої, наукової та інших видів діяльності, надавати освітні послуги за неакредитованими програмами (видавати власні документи про вищу освіту), брати участь у формуванні Національного агентства; претендувати на розподіл держзамовлення, утворювати навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси, наукові парки та входити до складу консорціуму, зберігаючи при цьому статус юридичної особи та фінансову самостійність, формувати власну структуру відповідно до потреб освітньої діяльності (на відміну від державного сектору з чітко регламентованим вимогами щодо факультетів і кафедр) (Прохор, 2015, с. 105). Адже на недержавний сектор поширюється державний стандарт освіти – сукупність норм, що визначають нормативний термін навчання, зміст вищої освіти, обсяг навчального навантаження, вимоги до освітньо-кваліфікаційних (освітніх) рівнів студентів, засоби діагностики рівня підготовки та якості освіти (Заєць, Жураковський, 2003).

Закцентуємось на тому, що із проголошенням незалежності України відкриття недержавних закладів вищої освіти відбувалося з урахуванням кон'юнктури ринку освітніх послуг і ринку праці, враховуючи існуючий попит на вищу освіту, залишений у спадок від радянських часів (станом на 1992 рік на 100 випускників шкіл державні виші могли запропонувати лише 22 місця (Січкаренко, 2010)). Аналіз досвіду діяльності недержавних вищих шкіл України дозволяє стверджувати, що більшість із них на початку свого становлення здійснювали підготовку фахівців із 3–4 спеціальностей, що надавало можливості для реалізації індивідуального підходу до студентів. Підготовка фахівців у означених вишах переважно здійснювалася у таких сферах, як економіка, менеджмент, маркетинг,

правознавство, медицина, іноземні мови, міжнародні відносини, соціологія, психологія, журналістика, землевпорядкування тощо.

Науковці сходяться на думці, що починаючи з 1995 року в Україні відбувалася стабілізація недержавного сектору вищої освіти (Михайліченко, 2017; Прохор, 2015). А вже на початку діяльності недержавні заклади вищої освіти потерпали від нерозвиненості матеріальної бази, невизначеності статусу, плинності та браку науково-педагогічних кадрів, відсутності соціальних гарантій для викладачів і студентів, власних академічних традицій, необхідних нормативних актів (Тимошенко, 1998). Крім того, більшість викладачів і студентів означених вищих шкіл було слабо залучено до виконання наукової тематики (зокрема, недостатньо представницькою була їх участь у наукових конференціях); повільно розгорталася робота щодо видання наукових збірників, реєстрації цих видань як фахових, підготовки власних підручників і методичних посібників (Астахова, 2003, с. 27).

Аналіз практики функціонування недержавних вищих шкіл свідчить про наявність істотних перешкод на шляху їх подальшого розвитку, серед яких: дефіцит науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, менеджерів, здатних генерувати і сприймати необхідні інновації, обумовлений низьким престижем (часто створюваним штучно) викладача недержавного сектору вищої освіти, обмеженою мобільністю, критичним становищем системи підвищення кваліфікації; ускладнення в розвитку матеріальної навчально-наукової бази більшості вишів; низький рівень взаємодії з роботодавцями в забезпеченні умов якісної виробничої практики; невизначеність функціонування недержавного сектора системи вищої освіти в умовах системи безперервної освіти, що не сформувалася, наявність бар'єрів між її рівнями і ступенями; відставання на технологічному рівні, обмежене використання активних методів навчання, недостатня гнучкість освітніх програм, їх слабкий зв'язок з потребами ринку праці; неефективні інституційна структура і методи внутрішнього управління, слабкий зв'язок з органами місцевого самоврядування, регіональними бізнес-структурами, недосконалість і нестабільність умов функціонування окремих вишів; відсутність чіткої стратегії і тактики розвитку сектора недержавної вищої освіти, стабільної позиції Міністерства освіти і науки України; недостатнє врахування потреб ринку праці, спрямованих на підвищення якості

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

навчання; нерозвиненість власної інноваційної інфраструктури і, як наслідок, зниження наукового рівня освітнього процесу, кваліфікації викладачів, підготовки студентів до наукової й інноваційної діяльності (*Проблеми модернізації*, 2019).

Проте усвідомлення зазначених недоліків і негараздів стало стимулом для подальшої активної розбудови недержавних вищих шкіл, упровадження нових підходів до рішень неординарних проблем, ініціативи та ефективної інноваційної діяльності, що сприяло професійній самореалізації викладачів і студентів. Погодимось з думкою Г. Січкаренко, яка вказує на те, що новостворені заклади вищої освіти активно запроваджували новітні навчальні курси, авторські програми, нестандартні методики навчання і виховання, підбору студентів, викладацьких й управлінських кадрів, навчально-методичної літератури (та її видання) (Січкаренко, 2010). Вони мали більш налагоджені зв'язки з вишами західних країн, широко використовували їх програми, методики, можливості обміну викладачами і студентами, що в подальшому почало активно використовуватися й державними закладами освіти, які на сучасному етапі є флагманами надання якісних та різносторонніх освітніх послуг. Сильними сторонами вишів недержавного сектору були і залишаються гнучкість та оперативність реагування на суспільно-економічні виклики, інноваційні можливості, індивідуальний підхід до студентів тощо.

Сучасна недержавна вища школа – організація саморегульована (здатна самостійно й оперативно реагувати на зовнішні чинники), самофінансована (задовольняє свої витрати доходами від реалізації освітніх послуг), підприємницька (діє на свій страх і ризик, виключно під свою відповідальність, піклуючись про результат – якість освітнього процесу і фінансові доходи) (*Проблеми модернізації*, 2019). Сьогодні недержавна вища школа є цілісною структурою, що становить окремий сектор у системі вищої освіти, головним критерієм якої є здатність відповідати вимогам часу.

Підкреслимо, що принципи організації освітнього процесу в недержавних вищих школах України другої половини ХІХ – початку ХХ століття активно реалізуються сьогодні. Адже попри появу новітніх технічних засобів навчання, нові форми і методи проведення занять, фактичний стан справ в освітній галузі підтверджує, що не можна констатувати про значні якісні зміни в організації навчального

процесу. Зачатки багатьох сучасних підходів до проблем вищої освіти існували і століття тому: від організації різноманітних практичних занять і самостійної творчої роботи слухачів вишів до проведення міжнародних наукових конференцій за участю студентів та їх стажування в різних закордонних установах (Грачев, 2000, с. 99–100).

Проте розширення масштабів вищої освіти активізувало проблему якості навчання. Сучасне суспільство потребує високоосвічених і мобільних фахівців, відтак бере на себе завдання забезпечення якості вищої освіти, впливаючи на ринок праці молодих спеціалістів (Осокіна, 2005, с. 107). За визначенням сучасних дослідників (М. Михайліченко (2017), Г. Січкаренко (2010), І. Тимошенко (1998)), провідні та стабільні у своїй діяльності недержавні виші зробили вагомий внесок у подолання системної кризи в Україні, забезпечивши важливі соціальні функції зі створення тисяч робочих місць, розширення можливостей отримання вищої освіти тисячам молодих людей (уберігши багатьох із них від безробіття й асоціальних проявів), забезпечення держави фахівцями затребуваних спеціальностей, створення бази для апробації освітніх інновацій та інше.

У сучасній системі освіти України триває процес оптимізації мережі закладів вищої освіти, у тому числі недержавних. Так, відповідно до показників офіційної статистики у 2017–2018 навчальному році в Україні налічувалося 661 закладів вищої освіти I–IV рівня акредитації, з них 128 – приватних (проти 813 і 176 у 2010–2011 навчальному році) або 289 закладів вищої освіти III–IV рівня акредитації, з них 77 – приватних (кількість яких з 2010–2011 навчального року зменшилася на 22) (*Вища освіта*, 2018). Упродовж зазначеного періоду на 31% зменшилася чисельність осіб, зарахованих на навчання у вищі школи різних секторів (у 2010–2011 н. р. – 381362 осіб, у 2017–2018 н. р. – 264448 осіб) (*Вища освіта*, 2018, с. 94.).

Аналіз інформаційних ресурсів дозволяє виокремити десятку провідних вишів України означеного сектору станом на початок 2019–2020 навчального року: Київський медичний університет, Університет імені Альфреда Нобеля, Полтавський університет економіки і торгівлі, Український Католицький Університет, Академія адвокатури України, Київський міжнародний університет, Українсько-американський університет «Конкордія», Харківський

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

гуманітарний університет «Народна українська академія», ІТ СТЕП Університет, Львівський медичний інститут (*Краці, 2019*). Відповідну рейтингову таблицю оприлюднено інформаційним освітнім ресурсом «Освіта.ua», який склав консолідований рейтинг вищих навчальних закладів України 2019 року, взявши за основу найбільш авторитетні серед експертів та засобів масової інформації національні рейтинги навчальних закладів України («Топ-200 Україна», «Scopus» та «Бал ЗНО на контракт»). Варто зауважити, що більшість цих закладів демонструють не тільки стабільно високі рейтингові показники, але й забезпечують високу якість підготовки фахівців різних спеціальностей, затребуваних на батьківщині та за її межами.

Опрацювання сучасних наукових розвідок дозволяє здійснити порівняльний аналіз державного та недержавного секторів вітчизняної системи вищої освіти. Зокрема, значну увагу означеному питанню приділено у дисертаційному дослідженні О. Сидоренка, в якому до головних розбіжностей віднесено такі ознаки, як: виконання державного замовлення або ж замовлення суспільства; різні способи фінансування і форми оподаткування; різні рівні відповідальності за результати своєї праці; підтримка специфічного мікроклімату, що сприяє формуванню громадянськості, патріотизму, моральних принципів та ідеалів (*Сидоренко, 2011, с. 13*).

У сучасній літературі утвердилася думка, що заклад недержавної форми власності користується ширшими самоврядними правами порівняно з державними, принаймні щодо фінансово-господарської діяльності та може вільно встановлювати рівень оплати викладачів, формувати штатний розпис, визначати співвідношення кількості викладачів щодо студентів, хоча деякі з цих показників виразно прописані в документах, які регламентують процес ліцензування та акредитації освітньої діяльності у вищих навчальних закладах (*Проблеми модернізації, 2019, с. 233*).

На нашу думку, до безсумнівних переваг недержавних закладів освіти України варто віднести такі: здатність конструктивно реагувати на зміни соціально-економічного становища в державі та пріоритетів у суспільстві, розробляти оригінальні освітньо-професійні програми, що після апробації можуть реалізовуватися при підготовці кадрів у державних вишах; систематичне інвестування коштів у власний розвиток, для підвищення якості

освіти, зокрема шляхом запровадження комплексного навчання, спрямованого на розкриття потенціалу особистості і набуття практично орієнтованих професійних навичок; задоволення попиту в сфері освітніх послуг, не повністю охоплених державним сектором (передусім у сфері економіки, фінансів, комерції, юриспруденції, менеджменту, гуманітарних знань, мистецтва, соціальної роботи), а також із нетрадиційних напрямів підготовки кадрів; задоволення попиту особливої категорії споживачів освітніх послуг, які потребують нестационарних форм навчання або мають потребу в навчанні екстерном для здобуття другої вищої освіти та інші.

Саме приватні заклади вищої освіти активніше вводять новий освітній менеджмент; оптимізують витрати коштів на адміністративні та господарські потреби; оперативно запроваджують нові спеціальності, потреба в яких виникає на етапі формування суспільства знання; сприяють становленню особистості, яка здатна конструктивно мислити й діяти, реалізуючи власну громадянську позицію та приймаючи рішення.

Як показує аналіз наукової літератури, до найбільш значущих проблем у розвитку недержавної вищої освіти належить недосконалість нормативно-правової бази, недостатня якість освітніх послуг та низька ефективність взаємодії суб'єктів освітнього процесу, а саме: велика конкуренція із державним сектором; відсутність належної урядової підтримки у вигляді державного замовлення на підготовку фахівців, стипендій або додаткового соціального забезпечення викладачів; брак державної підтримки для забезпечення виходу недержавних вищих шкіл на міжнародний ринок освітніх послуг; неусталеність наукових зв'язків із академічними науково-дослідними установами; обмеження наукових можливостей через недостатнє фінансування; відсутність координації роботи науковців у міжгалузевих дослідженнях та відтік інтелектуальних ресурсів за кордон; труднощі в налагодженні міжнародної співпраці через невідповідності в термінах, методиці навчання та контролю якості, різниці в освітніх кваліфікаціях тощо (*Проблеми модернізації*, 2019).

Необхідно зауважити, що попри недосконале законодавче обґрунтування діяльності недержавних закладів вищої освіти та певний скептицизм громадської думки, більшість цих закладів демонструють гнучкість структури, оперативність реагування на

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

зміни в освітній галузі, потужні інноваційні можливості, індивідуальний підхід до студентів. Вони зміцнюють зв'язки із західними університетами, широко використовують їх програми, методики, можливості обміну студентами, викладачами. У закладах означеного сектору досить часто працюють творчі викладачі та менеджери, для яких стали затісні рамки державної регламентованої вищої школи. Значна частина фундаторів приватних вишів стали справжніми освітянськими лідерами, які сприяють розвитку освітньої галузі.

В цілому недержавний сектор є більш пристосованим до реформ у галузі вищої освіти та курсу на децентралізацію органів державної влади та місцевого самоврядування, що вимагають широкої автономії закладів вищої освіти. Адже державні виші поступаються недержавним мобільністю, орієнтацією на нове, індивідуальним підходом до студентів і викладачів, оперативністю ухвалення рішень. Однак їх переваги досягаються завдяки більш стабільним професорсько-викладацькому складу, організації освітньої та наукової діяльності, підготовці фахівців вищої кваліфікації, а також підтримці органів державної влади. Підкреслимо, що автономія закладів вищої освіти завжди виступала інструментом для зростання якості українських вишів, забезпечення їх конкурентоздатності на міжнародній арені та демократизації студентського життя. Проте ці процеси супроводжує «оптимізація» мережі вищих шкіл, що призводить до знищення унікального академічного середовища, націленого на приріст знань і формування інтелектуального капіталу (Панич, 2017).

Водночас, незважаючи на тенденцію до загального зменшення закладів вищої освіти, відбувається стихійна масовізація вищої освіти. Адже на сучасному етапі студентами стає переважна більшість випускників українських шкіл, що супроводжується інфантильним ставленням до навчання та обраної професії. За свідченнями Міністра освіти і науки України Л. Гриневич, сьогодні 80% безробітних українців – це люди з вищою освітою (*80% безробітних*, 2018), а відтак конче актуальним для вищої школи України (особливо для недержавних закладів вищої освіти), є завдання прогнозування потреб розвитку економіки, культури, суспільства загалом. З цією метою недержавні вищі школи повинні не тільки підтримувати існування тих спеціальностей, які називають «спеціальностями

майбутнього», але й здійснювати наукові дослідження, спрямовані на забезпечення трендів сталого суспільного розвитку. На нашу думку, недержавні заклади вищої освіти здатні оперативніше реагувати на запити суспільства щодо наявності у студента певних навичок, корегуючи навчальні програми та додаючи необхідні блоки чи курси, що дозволять здобувачу вищої освіти мати конкурентні переваги на ринку праці. Актуальною є необхідність запровадження індивідуальних освітніх траєкторій студентів.

Якщо в радянський період у державі з плановою економікою припинила існувати приватна власність і всі освітні заклади були одержавлено, то в умовах ринкової економіки, відкритості зовнішнього світу, потреба в спеціалістах різного профілю змінюється прискореними темпами. Малорухлива, забюрократизована система державної вищої освіти не могла повністю відповідати новим умовам та реформувалася вкрай повільно. Це стало основною причиною до активного формування паралельно із старою державною нової системи недержавної вищої освіти, більш гнучкої і адаптованої до потреб підготовки фахівців. Ті, хто вирішив вкласти кошти в її розвиток, у результаті зробили стратегічно вигідну інвестицію.

Вже зараз без сектору недержавних вузів (від невеликих вузькопрофільних до багатoproфільних гіганта) складно уявити сферу вітчизняної вищої освіти в цілому. Зараз різниця між державними і приватними вузами полягає тільки в їх правовому і фактичному стані, але не в якості освітніх послуг, рівні наукової роботи та кваліфікації викладачів. Як серед недержавних, так і серед державних вищих шкіл є престижні заклади і з низьким освітнім рівнем. Престиж і авторитет вишу залежить не від його форми власності – майбутні абітурієнти обирають майбутню «альма-матер» за якісно іншими критеріями – високою кваліфікацією за обраною спеціальністю і дипломом, з яким не буде проблем із працевлаштуванням.

Із багатьох спеціальностей затребуваними у студентів і роботодавців часто є саме недержавні вищі школи, ніж державні освітні заклади за аналогічним спеціальностями. Одним із важливих факторів є те, що ряд недержавних освітніх закладів має більше можливостей для підбору найбільш кваліфікованих викладачів, що позначається на рівні викладання. Значно більше можливостей у таких вищих школах у впровадженні в освітній процес інноваційних технологій, що засвідчилили свою ефективність. Це є важливим для

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

сучасного студента, якого не задовольняє застаріла традиційна лекційно-урочна система навчання.

Антипродуктивним вважаємо той факт, що встановлені законодавством права на наукові пенсії і пільги не розповсюджуються на працівників недержавних вищих шкіл. Незважаючи на аналогічні обов'язки у викладачів обох секторів системи вищої освіти, вони нерівноправні в реалізації соціального захисту. Пільги для діячів науки та освіти повинні надаватися усім викладачам, незалежно від форми підпорядкування закладу.

Загалом, в Україні внаслідок історичних умов сформувалася і ще тривалий час буде існувати специфічна система вищої освіти, в якій освітню та наукову діяльність здійснюють як старі державні, так і приватні виші, що отримали визнання університетських середовищ і роботодавців. Виходячи з інтересів суспільства і держави, перспектив повноцінного розвитку України життєво необхідно зробити становище освітніх закладів усіх форм власності рівноправним. Погодимось із думкою сучасних науковців (Астахова, 2014; Буяшенко, 2017; *Проблеми модернізації*, 2019; Фініков, 2002), що без подібної адаптації до світових стандартів вітчизняна вища школа не зможе ефективно розвиватися, а, отже країна приречена на невідворотне відставання.

Враховуючи вище зазначене, підтримаємо думку В. Астахової щодо необхідності надання прямої підтримки держави приватних закладів вищої освіти відповідно до загальноновизнаної у світі практики (Астахова, 2011), адже саме в цьому вбачається дієвий засіб подальшої оптимізації діяльності цих вишів, що мають вагомий прогностичний потенціал щодо розвитку галузі та держави в цілому. Адже не можливо переоцінити значення недержавних закладів вищої освіти у подоланні соціально-економічної кризи в країні: створення тисяч нових робочих місць; підготовка фахівців за гостродефіцитними напрямками; сприяння національній самоідентифікації, розвитку національної культури, оволодінню цінностями світової культури, поглибленню міжнародної співпраці в науковій, освітній, культурній сферах (Романовський, 2012).

Сучасні умови вимагають змін як в системі освіти (вироблення здатності держави підтримувати ефективну систему освіти, підвищувати інтелектуальний потенціал нації), так, і в системі підтримки приватного сектора і підприємництва (шляхом

формування і підтримки сприятливого інвестиційно-інноваційного середовища) та системі якості (здійснення майстерної трансформації ідей і технологій у конкурентні товари і послуги) (Мойсеєнко, 2007). Безсумнівно, потенціал недержавної вищої школи (інтелектуальні, матеріальні, інформаційні, соціально-культурні ресурси) може посприяти реформуванню національної системи вищої освіти, інноваційної освітньої діяльності, впровадженню новітніх наукових і технологічних досягнень у практику підготовки фахівців, інтенсифікації наукових досліджень, забезпеченню творчої самореалізації і гармонійного розвитку особистості фахівця, поглибленню співпраці і кооперації закладів вищої освіти і наукових установ; інтеграції недержавної освіти в загальноєвропейський і світовий освітній простір (*Проблеми модернізації*, 2019).

Отже, станом на сьогодні розвиток недержавного сектору вищої освіти є прямим результатом оновлення освітньої системи, її повноцінного входження в нові соціально-економічні і політичні умови, що спонукає до конкуренції серед постачальників освітніх послуг, а, отже, і до зростання якості освіти. Ця теза є актуальною для вітчизняної сфери освіти як в історичній ретроспективі, так і в сучасних умовах.

Висновки до розділу 3

Доведено, що упродовж багатьох десятиліть Український вільний університет був єдиним університетом, що репрезентував за кордоном українську незалежну науку та освіту, забезпечуючи спадкоємність у розвитку наукових шкіл і формуванні представників молодого покоління з урахуванням здобутків національної і світової культури. Функціонування УВУ засвідчило здатність національної інтелігенції до самоорганізації в екстремальних умовах, слугуючи прикладом для інших вільних університетів в Європі.

З'ясовано особливості та переваги сучасних недержавних освітніх закладів в Україні: здатність конструктивно реагувати на зміни соціально-економічного становища в державі та пріоритетів розвитку суспільства, розробляючи оригінальні освітньо-професійні програми, що згодом можуть включатися до державного класифікатора напрямів і спеціальностей підготовки кадрів;

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

можливість вибору затребуваних спеціальностей і спеціалізацій; автономність управління та постійне вдосконалення управлінських моделей; інвестування коштів у розвиток закладу та підвищення якості освіти, систематична робота над створенням позитивного іміджу закладу; намагання запропонувати комплексне навчання, спрямоване на розкриття потенціалу особистості і набуття практично орієнтованих професійних навичок; задоволення попиту з нових напрямів підготовки кадрів; реалізація потреб особливої категорії споживачів освітніх послуг, які потребують нестационарних форм навчання, або мають необхідність навчання екстерном для здобуття другої вищої освіти та інші.

Серед найбільш значущих проблем у розвитку сучасної недержавної вищої школи України відзначено: недосконалість нормативно-правового регулювання, слабкість інфраструктури та матеріально-технічної бази, порівняно з державними закладами освіти; ефективність взаємодії суб'єктів освітнього процесу, плинність професорсько-викладацького складу, формування корпоративної культури, ефективність співпраці з регіональним середовищем; рівень підготовки абітурієнтів, інфантильне ставленням до навчання і обраної професії; недостатнє засвоєння позитивного зарубіжного досвіду, слабе залучення міжнародних благодійних фондів, організацій, проектів, програм, спонсорів; недостатня рекламно-інформаційною діяльність за кордоном про можливості надання в Україні освітніх і наукових послуг іноземним громадянам, брак належної урядової підтримки забезпечення прозорості діяльності, відсутність постійного моніторингу якості надання освітніх послуг; працевлаштування випускників не за спеціальністю; зростання випадків шахрайства, пов'язаних із купівлею дипломів тощо.

З використанням методу екстраполяції актуалізовано позитивний історичний досвід у сучасних умовах реформування вищої освіти України щодо: активізації приватної і громадської ініціативи в розбудові вищої школи; залучення представників науково-педагогічної громадськості до розроблення місії, завдань і стратегії розвитку галузі вищої освіти; зміцнення взаємозв'язку загальнолюдських і національних цінностей для сприяння формуванню нової генерації української інтелігенції; консолідації представників національної еліти в реалізації академічних, наукових, виховних, соціальних, культуро-ретрансляційних і націотворчих

функцій вищої школи; забезпечення відкритості вищої освіти до інновацій за збереження продуктивних академічних традицій; поглиблення індивідуалізації та диференціації навчання й виховання студентської молоді; посилення гнучкості й варіативності змісту освіти, здатності до оперативного реагування на потреби споживачів освітніх послуг; диверсифікації освіти на основі принципів демократизму, рівного доступу до вищої школи, практичної доцільності, тісного зв'язку з наукою і виробництвом; зростання академічної мобільності і міжнародної співпраці представників академічних громад, налагодження творчої взаємодії викладачів і студентів у різних видах навчальної та позанавчальної діяльності для забезпечення особистісної самореалізації суб'єктів освітнього процесу.

Таким чином, у третьому розділі представлено стан недержавної вищої школи у вітчизняному та зарубіжному освітньому просторі та розкрито можливості оптимізації розвитку зазначеного сектору з урахуванням позитивного досвіду.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження визначено та схарактеризовано екзогенні (політика, економіка, соціум, наука, культура) та ендогенні чинники розвитку недержавної вищої школи (обґрунтованість різних освітніх моделей, місії і функція, мета, завдання освіти, стан нормативно-правової бази, суперечність між інноваційним потенціалом кожної людини і традиційно консервативним характером підготовки фахівців).

З урахуванням комплексу чинників здійснено періодизацію розвитку недержавних вищих шкіл України в кінці XIX – на початку XX століття та виокремлено такі етапи:

I – початково-апробаційний (1876–1905 рр.), пов'язаний зі створенням зусиллями приватної і громадської ініціативи та першим досвідом діяльності вишів нового типу;

II – структурно-організаційний (1905–1917 рр.), для якого характерною була поступова інституалізація й активна розбудова окремого сектору недержавної вищої школи;

III – інноваційно-оптимізаційний (1917–1920 рр.), упродовж якого відбулося юридичне визнання повноцінності статусу недержавних вищих шкіл у підготовці фахівців та науково-педагогічних кадрів, здійснювалися активні спроби інтенсифікації педагогічного процесу.

На основі синтезу провідних ідей щодо розвитку недержавної («вільної», «відкритої») вищої школи у вітчизняній та зарубіжній науковій думці, що ґрунтувалася на принципах гуманізації, гуманітаризації, народності, культуровідповідності, диференціації, антропоцентризму, індивідуалізації, інтеграції, виявлено спрямованість на реалізацію мети освіти – формування творчої особистості свідомого відповідального громадянина, здатного до поєднання загальнолюдських і національних цінностей, забезпечення свободи навчання і наукового пошуку, творчої самореалізації в академічній громаді та суспільстві вцілому.

Визначено основних суб'єктів започаткування і структурного вдосконалення недержавних вищих шкіл у досліджуваній період – це органи місцевого самоврядування, громадські товариства, промислові та банківські кола, купецькі об'єднання, кооперативи, державні

структури, приватні особи, передусім представники інтелігенції, меценати, професори та члени їх родин. Саме носії приватної та громадської ініціативи, керуючись принципами гнучкості і диференціації освітніх послуг, сприяли зародженню, становленню та інституалізації окремого недержавного сектору вищої освіти, що з часом почав випереджати державний за динамікою розвитку кількісних та якісних параметрів, ставши сприятливим середовищем для реалізації освітніх інновацій у вітчизняному освітньому просторі.

Причому, якщо на першому етапі розвитку недержавної вищої школи в кінці XIX – на початку XX століття основними закладами вищої освіти були вищі жіночі курси, на другому етапі – вузькоспеціалізовані виші, то на третьому етапі – поряд із вузькоспеціалізованими інститутами виникли народні університети.

Розкрито особливості змістово-процесуального аспекту розвитку недержавної вищої школи України, а саме поєднання фундаменталізації і спеціалізації змісту освіти, посилення практичної доцільності педагогічного процесу та зв'язку з виробництвом, розробка індивідуальної траєкторії навчання з урахуванням здібностей, потреб та інтересів студентів; надання переваги активним формам викладання і продуктивним методам навчання, спрямованим на урізноманітнення напрямів навчально-пізнавальної активності, створення слухачами авторських освітніх та наукових продуктів; поєднання курсової до предметної системи навчання, зростання питомої ваги самостійної роботи студентів.

Щодо кадрового аспекту розвитку недержавної вищої школи констатовано прагнення до стабілізації життєдіяльності академічної громади недержавної вищої школи на основі налагодження партнерських стосунків між її представниками, ретельного відбору кандидатів, наполегливого підвищення наукового і професійно-педагогічного рівня співробітників, передусім за рахунок організації практики закордонних стажувань викладачів і перспективних студентів, які виступали основою кадрового резерву.

Аналіз студентського контингенту недержавної вищої школи за національною, статевою і соціальною ознаками показує, що у складі цього сектору домінували жінки-іудейки з непривілейованих станів суспільства. В умовах розширення соціальної бази недержавної вищої школи за мінімального контролю державних структур, високої академічної мобільності викладачів і студентів відкривалися нові

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

можливості для самоорганізації та самореалізації як викладацького складу, так і студентства.

Доведено, що після одержавлення системи освіти внаслідок остаточного утвердження на території України радянської влади (1920) єдиною вищою школою, що майже сто років функціонувала завдяки приватній і громадській ініціативі був Український вільний університет, що поєднав європейські академічні традиції та прагнення до реалізації освітніх інновацій.

Зрештою, «реабілітація» та відновлення недержавної вищої школи, започаткована після розпаду СРСР і набуття Україною державної незалежності, засвідчила питомий інноваційний потенціал сектору вищої освіти.

Актуалізовано позитивний історичний досвід розвитку недержавної вищої школи на території України в сучасних умовах щодо: консолідації зусиль представників науково-педагогічної громадськості для розроблення стратегії розвитку вищої освіти, відкритості вищої освіти до нововведень, реалізації університетської автономії та академічних свобод, досягнення високих стандартів якості освіти на основі активізації інститутів громадянського суспільства, здатності до оперативного реагування на потреби споживачів освітніх послуг, забезпечення рівного доступу до вищої школи, розроблення індивідуальних навчальних планів, налагодження конструктивної педагогічної взаємодії викладачів і студентів, спрямованої на розвиток інноваційно-критичного мислення і творчу самореалізацію суб'єктів освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Антонова, О. (2014). Історія університетської освіти: виникнення, становлення, розвиток. *Історико-педагогічний альманах*, 2, 7–17
- Антонович, М. (1976). *Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945)*. Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто.
- Асоціація навчальних закладів України приватної форми власності. (2019). Відновлено з: <http://www.assoc.e-u.in.ua/>
- Астахова, В. І. (Ред.). (2001). *Крізь терни...: Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні*. Харків.
- Астахова, В. І. (2003). Наукові дослідження у приватних ВНЗ: перші досягнення, перспективи. *Вища освіта України*, 1, 22–27.
- Астахова, В. І. (2011). Аналітична записка про стан приватного сектору освіти в Україні. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*, 17, 555–561.
- Астахова, К. В. (2014). Приватна освіта в Україні: розмірковування «низького сезону». *Вища школа*, 1, 32–41.
- Бенера, В. Є. (2011). *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.)*. Рівне: ПП ДМ.
- Березівська, Л. Д. (2008). *Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті*. Київ: Богданова А. М.
- Білан, Л. Л., Білан, С. О. (2011). *Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX – початок XX століття)*. Київ: Аграрна освіта.
- Біліченко, П. Г. (2008). *Просвітницька діяльність українських меценатів родини Терещенків (друга половина XIX – поч. XX століття)* (Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01). Харків.
- Божок, Г. (1974). Конкурсний виступ українського академічного хору в Празі. *Новий обрій: Альманах. Література, мистецтво, культурне життя*, 5, 252–256.
- Бойченко, М. А. (2015). Інноваційна модель управління талантами у вищому навчальному закладі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 10 (54), 17–23.
- Бочковський, О. І. (1930). *Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації)*. Подєбради: "Legiografie".

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Брильов, Д. (2018). Реформаторські ідеї в середовищі мусульманського студентства початку ХХ століття: таємний з'їзд 1913 р. в Києві. *Схід*, 1, 40–43.
- Будівничий, будівник, будівельник – професія вічна і завжди сучасна. (2016). *Металознавство та термічна обробка металів*, 4, 52–62.
- Буяшенко, В. (2017). Недержавні вищі навчальні заклади і державна політика освіти в Україні. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 4, 22–35.
- Быстряков, А. Г. (1999). *История Екатеринославского политехнического института (1916–1921)*. Днепропетровск: Січ.
- Валявко, І. В. (2004). До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: празький період (1924–1932). *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*, 25: *Філософія та релігієзнавство*, 83–88.
- Вечерние высшие четырехгодичные женские курсы в Киеве, учрежденные А. В. Жекулиной.* (1907). Киев.
- Вища освіта в Україні у 2017 році: Статистичний збірник.* (2018). Київ. Відновлено з: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publosvita_u.htm
- Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» от 17 октября 1905 г. (1908). В *Полное собрание законов Российской империи*. (Собрание 3-е, Т. XXV, № 26803). Санкт-Петербург.
- Высшие коммерческие курсы Харьковского купеческого общества, состоящие в введении Министерства торговли и промышленности. Записка о деятельности курсов в 1912–13 учебном году.* (1914). Харьков: Епархиальная типография.
- Высшие коммерческие курсы Харьковского купеческого общества. Список действительных слушателей 1-го семестра экономического отделения, поступивших в 1912 году.* (1913). Харьков: Тип. и литография М. Сергеева и Гальченка.
- Высшие учебные заведения России мужские и женские: Справочная книга для готовящихся к поступлению в вузы и учащихся в них.* (1884). Санкт-Петербург: Тип.-литогр. Д. И. Шеметкина.
- Віднянський, С. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945)*. Київ.

- Вірченко, В. В. (2006). *Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.)* (Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- 80% безробітних українців мають вищу освіту – Гриневич. *Українська правда*, 19 вересня 2018 року. Відновлено з: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/09/19/233212/>
- Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). *История Императорского университета Св. Владимира (Т. I: Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича)*. Киев.
- Вовк, Л. П. (1997). *Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості)*. Київ: «Міжнародна фінансова агенція».
- Война, В. Г. (2011). Розвиток недержавних ВНЗ як фактор формування конкурентного середовища в освіті. *Наукові праці. Серія: Державне управління*, 159, 147, 144–148.
- Воробьева, Ю. С. (2005). *История развития общественного образования в России (1900–1917 гг.)* (Автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02). Москва.
- Генкель, Г. Г. (1908). *Что такое народный университет? Его история, задачи и организация*. Санкт-Петербург.
- Гермайзе, О. (1926). З революційної минувшини Києва. Конференція українського студентства в 1911 р. *У Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ.
- Грачев, В. В. (2000). *Становление и развитие высшего негосударственного образования в России (вторая половина XIX – начало XX века)*. (Дис. канд. пед. наук: 13.00.01). Москва.
- Григор'єва, М. В. (2009). Культуртрегерські організації студентів в університетах Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історична панорама*, 9, 53–64.
- Грицай, Я. О. (2016). Частное высшее образование в контексте философии образования XXI века. *Науковий огляд*, 6 (27), 40–45.
- Грушевський, М. (1907). Чи не спроможемось? *Літературно-науковий вісник*, 40, 12, 418–425.
- Грушевський, О. (1918). Пам'яті професора І. В. Лучицького. *Наше минуле*, 3.
- Давиденко, Н. М. (2010). Перша українська музично-драматична школа та її організатор – Микола Віталійович Лисенко. *Культура і мистецтво у сучасному світі*, 11, 55–62.
- Давиденко, Ю. М., Черненко, В. М. (2013). Діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

України у 1917–1918 рр. в умовах падіння самодержавства.
Література та культура Полісся, 72, 134-145.

Даниленко, В., Добржанський, О. (1996). *Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність*. Київ, Чернівці.

Дем'яненко, Н. М., Прудченко, І. І. (2005). *Історія вищої жіночої освіти в Україні: Київський Фребелівський педагогічний інститут (1907–1920 рр.)*. Київ: Видавець Л. Галіцина.

Джус, О. (2013). *Шевченкіана Софії Русової*. Івано-Франківськ: НАІР.

Димиров, Ф. Н. (2007). Национально-освободительная борьба студенчества Украины на рубеже XIX – XX веков. *Епохи: историческо списание на ВТУ «Св. Св. Кирил и Методий»*, 15, 3–4, 127–138. Востановлено из: journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=1291&type=.pdf

Днепров, Е. (Ред.). (1991). *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца XIX – начала XX веков*. Москва: Педагогика.

Добрянский, И. А. (2008). *Развитие негосударственной высшей школы Украины* (Дисс. д-ра пед. наук: 13.00.01). Москва.

Добрянский, І. А., Постолатій, В. В. (1998). *Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX ст.)*. Кіровоград.

Додонова, Г. В. (2013). Наукові школи у контексті загального поступу університетської науки Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 37, 73–77.

Донік, О. М. (2005). Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*, 4, 159–177.

Дорошенко, Д. (1906). Українська школа. *Рада*, 27, 2.

Дорошенко, Д. (1907). Україна в 1906 році. *Україна, січень*, 23.

Дорошенко, Д. (1991). *Нарис історії України*. (Т. 2). Київ: Глобус.

Дорошенко, Д. (2007). *Мої спомини про недавнє минуле (1901–1914 рр.)*. Київ: Темпора.

Драч, О. О. (2011). *Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.* Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С. Г.

Друганова, О. М. (2009). *Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття)* (Дис. д-ра пед. наук: 13.00.01). Харків.

- Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва: Наука.
- Єфремов, С. (2011). *Щоденник: Про дні минулі (спогади)*. Київ: Темпора.
- Єржабкова, Б. (2011). Томаш Гарріг Масарик та початок діяльності Українського Вільного університету у Празі. У *Діалог культур. Україна – Чехія – Німеччина*. (Кн. 2, сс. 188–209). Кременчук.
- Жук, А. (1939). Конференція українських студентських громад. В *3 минулого* (Т. 2). Варшава.
- Заєць, А. П., Жураковський, В. С. (Ред.). (2003). *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ: Форум.
- Зайцева, З. І. (2000). *Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.* (Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Закон України «Про вищу освіту». (2014). Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
- Закон України «Про освіту». (2017). Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- З діяльності Українського Вільного Університету в Празі за друге десятиліття існування. (1942). *Науковий збірник Українського Вільного університету у Празі, III, 7–94*.
- Зеньковский, В. (2011). *Пять месяцев у власти. Воспоминания*. Москва.
- Зілинський, Б. (1995). До історії Українсько-литовського студентського товариства у Празі. У *Литва-Україна: історія, політологія, культурологія: матеріали міжнародної наукової конференції* (сс. 232–235). Вільнюс.
- Зільберман, Ю. А. (2012). *Київське музичне училище. Нарис діяльності. 1868–1924 роки*. Київ: Тип. «Клякса».
- Змеев, В. А. (2001). *Развитие российской высшей школы (XVIII – начало XX в.)* (Дисс. д-ра іст. наук: 07.00.02). Москва.
- Іваненко, О. А. (2013). *Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Іванов, А. Е. (1991). *Высшая школа России в конце XIX – начале XX века*. Москва.
- Іващенко, В. (2015). Педагогічна спадщина С. Ананьїна у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. *Вісник Книжкової палати, 8, 34–38*.
- Именной высочайший указ Правительствующему Сенату о временных правилах об обществах и союзах. (1994). В *Российское*

законодательство X–XX вв. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций (Т. 9). Москва.

Историческая записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.). (1884). Киев.

Каганович, А. А. (2005). *Становление и развитие негосударственного высшего образования в Российской Федерации* (Автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01). Ульяновск.

Капеллер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Каптерев, П. Ф. (1901). Рецензия на книгу: С. Вебб и С. Вельс. Универсальные учреждения для рабочих в Лондоне (Лондонские политехникумы). *Образование*, 5–6, 113–116.

Кареев, Н. И. (1895). Что такое общее образование? *Русская библиотека*, 7, 5–44.

Кареев, Н. И. (1901). *Мысли о сущности общественной деятельности*. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича.

Кареев, Н. И. (1905). *Проект главных оснований общего устава высших учебных заведений*. Одесса.

Кареев, М. (1910). *Самоосвіта*. (Ч. 1–2). Львів.

Кірдан, О. Л. (2017). *Теорія і практика управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття)*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.01). Умань.

Климина, А. В. (2006). *Становление негосударственного сектора высшего профессионального образования России второй половины XIX – начала XX века: социокультурные и организационно-педагогические аспекты* (Дисс. канд. пед. наук: 13.00.01). Москва.

Князев, Е. А. (2002). *Развитие высшего педагогического образования в России (вторая половина XVIII – начало XX века)* (Дисс. д-ра пед. наук: 13.00.01). Москва.

Кобець, А. (2011). Чинники формування конкурентного середовища в освіті. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 9. Відновлено з: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=323>

Кобченко, К. А. (2007). *Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: «МП Леся».

Кобченко, К. (2011). Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кінець XIX – початок XX сторіччя). *Українознавчий альманах*, 5, 128–133.

- Ковалевська, С. (1890). Три дні в селянському університеті в Швеції. *Північний вісник*, 12.
- Ковалевский, М. М. (1906). Вольные школы общественных наук. *Страна*, 20, 5–6.
- Ковалевский, М. М. (1917). *Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин: сборник статей*. Петроград.
- Колпакова, О. В. (1996). Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.). В *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. (Вип. 2, сс. 11–22). Київ.
- Конфедерація недержавних вищих навчальних закладів України*. (2019). Відновлено з: <http://nonstateedu.pp.ua/>
- Корж-Усенко, Л. В. (2017). Студент як учасник навчально-виховного процесу у вищій школі України на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. Педагогічні науки*, 4 (59), 259–266.
- Корж-Усенко, Л. В. (2019). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)* (Дис. д-ра пед. наук: 13.00.01). Суми.
- Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2019). Неформальна освіта дорослих в Україні: витоки і виклики. *Наукова діяльність як шлях формування професійних компетентностей майбутнього фахівця: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми.
- Корчемна, І. С. (2014). Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія, структура, науковий опис. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 18, 158–168.
- Корченов, В. (1999). Коммерческое училище Файга. *Вестник*, 5. Восстановлено с: <http://www.vestnik.com/issues/1999/0302/win/korchen.htm>
- Косінова, Г. О. (2003). *Харківський університет наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття*. (Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Харків.
- Кошечко, Н. В. (2008). *Науково-педагогічна діяльність С. А. Ананьїна (1873–1942)* (Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01). Київ.
- Кравченко, В. (2011). *Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ.
- Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в Киеве за первые шесть лет существования, 1907–1913*. (1913). Киев.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве.* (1913). Киев.
- Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве.* (1915). Саратов.
- Кращі приватні навчальні заклади України.* (2019). Відновлено з: <https://osvita.ua/vnz/rating/25714/>
- Кремень, В. Г., Ніколаєнко, С. М. (Ред.). (2015). *Вища освіта в Україні.* Київ: Знання.
- Кругляк, М. Е. (2010). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* (Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Кругляк, М. Э. (2013). Реакция студентов Российской империи на события Первой мировой войны в 1914–1917 гг. (на материалах Украины). *Русин*, 3 (37), 109–125.
- Кучер, В. І. (2006). З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені. *Історія науки і біограф істика*, 1. Відновлено з: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html>.
- Левицька, Н. М. (2012). *Вища гуманітарна освіта (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).* Київ.
- Лейкина-Свирская, В. Р. (1981). *Русская интеллигенция в 1900–1917 гг.* Москва: Мысль.
- Лекции проф. М. Грушевского в Париже и Берлине. (1903). *Киевская старина*, LXXXII (июль–август), 54.
- Летопись вечерних женских курсов А. В. Жекулиной.* (1915). Киев.
- Лыскова, И. Е. (2010). *Научно-педагогические взгляды Николая Ивановича Кареева.* Сыктывкар.
- Лопушанський, І. (2007). Український Вільний Університет (УВУ) як провідний діаспорний навчальний заклад світу. *Вісник Таврійської фундації*, 4. Відновлено з: <https://prosvita-ks.co.ua/visnik-tavriyskoyi-fundaciyi-vipusk-4/ivan-lopushinskiy-ukrayinskiy-vilniy-universitet-uvu-uak>
- Льюис, Д. Р., Гендель, Д., Демьянчук, А. (2007). *Частное высшее образование в странах с переходной экономикой: достижения, возможности и препятствия.* Киев: Факт.
- Максименко, И. В., Самодурова, В. В. (Сост.). (1998). *Евгений Николаевич Щепкин: Библиографический указатель.* Одесса.

- Малинко, И. Г. (1985). *Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX– начало XX века)* (Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02). Харьков.
- Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист.
- Марголин, Д. (1911). *Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России*. Киев: Сотрудник.
- Марголин, Д. (1915). *Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей*. Киев: Сотрудник.
- Материалы Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительских учреждений частной инициативы*. (1908). Санкт-Петербург.
- Матяш, І. Б. (2000). *Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років*. Київ.
- Медынский, Е. Н. (1935). Высшее техническое и сельскохозяйственное образование в дореволюционной России. *Высшая техническая школа*, 4, 63–76; 5, 54–67.
- Мельник, О. В. (2009). *Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.)*. (Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Одеса.
- Михайличенко, О. В. (2005). *Музично-педагогічна діяльність українських композиторів і виконавців другої половини XIX – початку XX ст.: історичні нариси*. Суми.
- Михайліченко, М. (2017). Приватні вищі навчальні заклади: функціонування та управління у контексті демократизації. *Науковий вісник. Серія. Філософія*. 48, II, 138–149.
- Михайлева, Е. Г. (Ред.). (2014). *Университет в условиях современности: сила традиций перед вызовами будущего*. Харьков: Издательство «ТОВ «Щедра садиба плюс».
- Мірчук, І. (1948). Український Вільний Університет. *Науковий збірник Українського Вільного університету*, V, VII–XXVII.
- Міхневич, Л. В. (2016). Новоросійський (Одеський) міжнародний інститут – вища школа підготовки юристів-міжнародників (1914–1920 рр.). *Часопис Київського університету права*, 3, 45–48.
- Мойсеєнко, І. П. (2007). *Управління інтелектуальним потенціалом*. Львів: Аверс.
- Музиченко, А. Ф. (1913). *Современные педагогические течения в Западной Европе и Америке*. Москва.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Мушинка, М. (2005). *Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси*. Київ.
- Наріжний, С. (1923). *Зборам української професури і представників громад українського студентства у Празі. Доповідь у справі загального стану і ближчих завдань Українського Вільного Університету*. Прага.
- Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. (Ч. 1). Прага.
- Народная энциклопедия научных и прикладных знаний*. (Т. X. Народное образование в России). (1910). Москва.
- Національна доктрина розвитку освіти в Україні*. (2002). Відновлено з: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
- Національна музична академія України імені П. І. Чайковського. Історія*. (2019). Відновлено з: <http://knmau.com.ua/istoriya/>
- Неврлий, М. (1992). УВУ – база незалежної української науки у вільному світі (1921–1945). У *Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: матеріали міжнародної наукової конференції* (сс. 209–212). Київ, Львів, Пряшів, Мюнхен, Париж, Нью-Йорк, Торонто, Сідней.
- Обозрение преподавания предметов по историко-филологическому факультету на 1918–1919 учебный год. Высшие женские курсы Харьковського общества взаимопомощи трудящихся женщин*. (1918). Харьков.
- Огаренко, В. М. (2001). *Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х – 2001 р.)* (Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Запоріжжя.
- Омельченкова, М. (1931). *Т. Г. Масарик: 1850–1930*. Прага: Чесько-українська книга.
- Осокина, О. А. (2005). *Становление и развитие государственно-общественной системы высшего образования в России: традиции и современность* (Дисс. канд. пед. наук: 13.00.01). Москва.
- Отчет о деятельности Киевского Фребелевского общества для содействия делу воспитания за 1911/12 год*. (1913). Киев: Тип. В. Бондаренко и П. Гнездовского.
- Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1912 год*. (1913). Харьков.
- Отчет о состоянии Киевских высших женских курсов за 1878–1882 уч. гг.* (1883). Киев.

- Отчет Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин за 1910 год.* (1911). Харьков: Типо-литография Н. В. Петрова.
- Павлик, М. (1913). В справі українського університету. *Шляхи*, 6, 73–75.
- Павлова, Т. Г. (2012). *Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века.* Харьков: Издательство Сага.
- Панич, О. (2017). *Реформа фінансування вищої освіти: на що слід звернути увагу.* Відновлено з: <http://education-ua.org/ua/articles/1068>
- Пацке, У. Шафовал, М., Яремко Р. (Ред.). (2011). *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011.* Мюнхен.
- Петров, П. Т. (1965). К истории Харьковского женского медицинского института. *Очерки истории высшего образования и научных медицинских школ на Украине* (сс. 70–73). Киев.
- Покликання. (2018). *Український Вільний Університет.* Відновлено з: <https://www.ufu-muenchen.de/uk/university/goal>
- Полонська-Василенко, Н. (1971). Український Вільний Університет (1921–1971). *Український історик*, 1–2 (29–30), 17–27.
- Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади.* В. Шевчук (упор., вступ. ст. та імен. покажчик). Київ.
- Пришляк, М. (2017). “Український Вільний Університет – це європейська інституція, яка формує майбутніх лідерів інтеграції України в Європу”. *Універсум*, 5–6, 25–28. Відновлено з: <http://universum.lviv.ua/data/magarticles/files/2350.pdf>
- Проблеми модернізації України.* (2019). (Вип. 8: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики», 11 квітня 2019 р., м. Київ. М. Н. Курко (гол. ред. кол.)). Київ.
- Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910).* (1912). Харьков: Печатное дело.
- Проход, І. П. (2015). *Тенденції в управлінні приватною вищою освітою України в умовах європейської інтеграції* (Дис. канд. пед. наук: 13.00.06). Київ.
- Прудченко, І. І. (2005). *Київський Фребелівський педагогічний інститут в системі вищої освіти України (1907–1920 рр.)* (Дис. канд. пед. наук: 13.00.01). Київ.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Регневич, А. А., Теселько М. П. (Ред.). (1990). *Днепропетровский горный институт. Книга 1. История и развитие*. Москва: Недра.
- Реєнт, О. П. (2007). Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*, 6, 218–232.
- Рекрут, О. А. (2003). *Административно-правовой статус негосударственный высших учебных заведений в России* (Дисс. канд. юр. наук: 12.00.14). Саратов.
- Розенберг, Р. (1995). *Музыкальная Одесса*. Одесса: Ред.-издат. отд. Обл. упр. по печати.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Ромашкан, Н. (1914). *Педагогика высшей школы*. Киев: Тип. М. Т. Мейнандера.
- Романовський, О. О. (2012). *Феномен підприємництва в університетах світу*. Вінниця: Нова Книга.
- Руссель, Дж. (1897). *Народные университеты в Англии и Америке*. Одесса.
- Русова, С. (1928). *Мої спомини (1879–1915). За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття*. (Кн. 3, сс. 147–205). Київ.
- Русова, С. (1937). *Мої спомини*. Львів: Видавнича кооператива “Хортиця”.
- Самойленко, Г. В., Самойленко, О. Г. (2000). *Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету*. Ніжин: НДПУ.
- Сбруєва, А. А. (2009). Університет світового класу: характеристики, механізми визначення статусу, умови створення. *Порівняльно-педагогічні студії*, 1, 45–56.
- Сейко, Н. (2006). *Доброчинність в сфері освіти України (ХІХ – початок ХХ ст. Київський учбовий округ)*. Житомир: ЖДУ ім. І. Я. Франка.
- Сидоренко, О. Л. (2011). *Приватна вища школа як соціальний інститут: особливості становлення та розвитку в Україні* (Автореф. дис. д-ра соц. наук: 22.00.03). Харків.
- Сидоренко, О. Л. (2015). Недержавна вища школа України кінця ХІХ – початку ХХ століття як предмет наукових досліджень. *Нові технології навчання*, 86, 1, 145–148.
- Сидоренко, О. Л. (2017). Громадська і приватна ініціатива як чинник розвитку вищої освіти у другій половині ХІХ – на початку

- XX століття. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 9 (73), 167–178.
- Сидоренко, О. Л. (2018в). Підготовка майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти на початку XX століття: досвід Київського Фребелівського педагогічного інституту. *Дошкільна освіта від традицій до інновацій: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів, магістрантів та молодих учених*. Суми, 318–320.
- Сидоренко, О. Л. (2019б). Приватна і громадська ініціатива в розвитку вищої школи країн Європи та Америки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*, 4 (67), 193–198.
- Сидоренко, О. Л. (2019в). Розвиток приватної вищої освіти в Україні: ретроспектива та перспектива. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 3, 34–40.
- Сірополко, С. (2001). *Історія освіти в Україні*. Львів: Афіша.
- Січкаренко, Г. (2010). Реформування вищої освіти України та створення ринку освітніх послуг. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*, 6, 186–193.
- Смаль-Стоцький, Р. (1991). Український Вільний Університет (Доповідь з нагоди його 30-річчя, виголошена в Нью-Йорку 24.XII.1951 року). *Свобода: український щоденник*, ХCVIII, 105 (5 червня).
- Смуток, П. (Стебницький, П. Я.). (1916). М. М. Ковалевський і українство. *Украинская жизнь*, 1916, 4–5, 65–69.
- Солоницын, В. А. (1998). *Негосударственное высшее образование в России*. Москва.
- Сперанский, Н. В. (1914). *Кризис русской школы*. Москва.
- Ставицька, А. В. (2015). *Становлення і розвиток археологічної освіти в Україні (1917–1924 рр.)* (Дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Переяслав-Хмельницький.
- Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебному отделу Министерства торговли и промышленности на 1912/1913 уч. год.* (1914). Санкт-Петербург.
- Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебному отделу Министерства торговли и промышленности 1913/1914 учебный год.* (1916). Санкт-Петербург.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Статут товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка.* (1912). Харків.
- Статут Українського Вільного Університету. Правила студій на Філософічному Факультеті. Правила студій на Факультеті Права і Суспільно-Економічних Наук. Ординація доцентів (Габілітація).* (1985). Мюнхен: Український Вільний Університет.
- Степанович, Е. П. (1991). *Высшая специальная школа на Украине конца XIX – начала XX в.* Київ: Наукова думка.
- Стетар, Дж. (1996). *Оновлення та реформа вищої школи : приватна вища освіта в Україні у 1991–1996 рр.* Київ.
- 100-летие Харьковского медицинского общества 1861–1961.* (1965). Киев: Здоровье.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 2: XX століття). Київ: Либідь.
- Сыромятников, Б. (1912). *Что дает народный университет.* Москва.
- Тимошенко, І. І., Тимошенко, З. І. (1998). Недержавні приватні виші: етапи непростого становлення. *Економіка і управління, 1*, 9–13.
- Ткаченко, А. В. (2018). Вища освіта перших десятиліть 20-го століття на теренах сучасної України: специфіка історико-педагогічного дискурсу. *Витоки педагогічної майстерності, 21*.
- Токарева, Н. В. (2008). *Влияние педагогических идей Западной Европы на развитие теории и практики высшего образования в России в XIX – начале XX вв.* (Автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01). Москва.
- Тринус, О. (2017). Самоосвітня діяльність молодого вчителя: історичний аспект. *Естетика і етика педагогічної дії, 15*, 72–83.
- Труды Первого Всероссийского Съезда по образованию женщин, организованного Российской Лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге.* (1914). Санкт-Петербург.
- Тулуб, З. П. (2012). *Моя жизнь.* Київ: Київ-Париж-Дакар.
- Удовицька, Т. А. (2002). *Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.)* (Дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Харків.
- Український В. Університет в Празі, в роках 1921–1926.* (1927). Прага: Державна друкарня в Празі.
- Український В. Університет в Празі, в роках 1926–1931.* (1931). Прага: Державна друкарня в Празі.
- Ульяновська, С., Ульяновський, В. (1993). Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими

- війнами. У Д. Антонович (Ред.). *Українська культура*. Київ. Відновлено з: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>
- Устав Новороссийского высшего международного института*. (1916). Одесса: Тип. А. А. Гринер.
- Учебный план и обозрение преподавания предметов ы распределение лекций и практических занятий на физико-математическом факультете Высших женских курсов, учрежденных обществом взаимного вспоможения трудящихся женщин в Харькове на 1916–1917 академический год*. (1916). Харьков.
- Ушинский, К. Д. (1948). *Собрание сочинений*. (Т. 3). Москва, Ленинград.
- Фальборк, Г., Чарнолуский, В. (1904). *Настольная книга по народному образованию*. Санкт-Петербург: Тип.-литогр. Б. М. Вольфа.
- Федосова, І. В. (2014). *Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.)*. Умань: ПП Жовтий.
- Фініков, Т. В. (2002). *Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна*. Київ: Таксон.
- Хациева, И. А. (1999). *Становление и развитие негосударственного высшего образования в России ХІХ – начала ХХ века* (Автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01). Москва.
- Черкашин, С. В. (2018). *Розвиток вищих навчальних закладів Німеччини: історичний та педагогічний аспекти*. Харків: ХНПУ.
- Чикаленко, Г. (1939). Українська студентська громада в Одесі 1903–1904 рр. В *З минулого*. (Т. 2, сс. 74–88). Варшава.
- Чортенко, А. М. (2012). Студентство в діяльності українських політичних партій та молодіжних позапартійних організацій Наддніпрянщини напередодні Лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*, 6 (2), 169–178.
- Чупров, А. И. (1999). Письмо Ковалевскому М. М., 16 августа 1905 г. Гершинг. В *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах ХVІІІ–ХХ вв.: Альманах* (с. 431–432). Москва: Студия ТРИТЭ: Российский архив.
- Чуткий, А. (2013). *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*. Ніжин: Видавець Лисенко М. М.
- Цигулева, О. В. (2012). Специфика развития негосударственного высшего образования в России в ХVІІІ – начале ХХ вв. *Философия образования*, 3 (42), 103–109.

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Швирка, В. М. (2003). *Естетичне виховання майбутнього вчителя-філолога засобами мистецтва* (Дис. канд. пед. наук: 13.00.04). Луганськ.
- Шляхов, О. Б. (2010). *Україна на шляху до індустріального суспільства (XIX – поч. XX ст.)*. Дніпропетровськ.
- Шмулевич, П. К. (1916). *Справочная книга для поступающих в высшие учебные заведения на 1916 год*. Санкт-Петербург: Книгоиздательство инженера П. К. Шмулевича.
- Шохоль, К. (1913). К вопросу о развитии высшего женского образования в России. *Журнал Министерства народного просвещения*, 3.
- Щербаківський, В. (1994). Український університет у Полтаві. *Київська старовина*, 4, 8–14.
- Юрженко, О. І. (Ред.). (1968). *Історія Одеського університету за 100 років*. Київ: Видавництво Київського університету.
- Якубанис, Г. И. (1914). Отчет о заграничной командировке: ноябрь 1910–декабрь 1912 года. *Университетские известия*, 1, 8–24.
- Янев В. (1987). *Між розпачем і надією – виставка українських і чеських митців в УВУ 1979 р.* Мюнхен: УВУ Varia.
- Ярмаченко, М. (Відп. ред.). (1991). *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси*. Київ: Радянська школа.
- Doss, H. (2000). *Zukunftsorientiertes Konzept: Struktur und Aufgaben der Ukrainischen Freien Universität (UFU)*. München: Ukrainische Freie Universität.
- Holiat, R. *Short history of the Ukrainian Free University*. New York, 1964.
- Korzh-Usenko, L. (2017). Self-realization of Ukrainian women in research, scientific-pedagogical and artistic activities: the Ukrainian experience. In O. Novikova, O. Pronkevych, L. Rudnyc'kyj, U. Schweier (Eds), *Ukraine und ukrainische Identität in Europa: Beiträge zur Standortbestimmung aus/durch Sprache, Literatur, Kultur* (pp. 362–379). München: Verlag readbox unipress und Abteilung Open Publishing LMU.
- Korzh-Usenko, L. V., Sydorenko, O. L. (2019). Ideas of a free higher education: reflection in the intellectual space of Ukraine at the end of the XIX-th – the beginning of the XX-th century. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 208, 85, 27–31.
- Scheler, M. (1980). *Universität und Volkshochschule: Gesammelte Werke. (Bd. 8. Die Wissensformen und die Gesellschaft)*. Bern und München: Francke Verlag.

Архівні джерела

- Вища школа «Історико-філологічний факультет», заснована Полтавським товариством «Просвіта», 1919 р. Програми та інші документи народних університетів, вищих жіночих курсів Москви, Катеринослава, Полтави та інших міст. 1915–1920 рр. ЦДІАУК. Ф. 1111. *Спілка споживчих товариств Півдня Росії, м. Харків. Оп. 1. Спр. 418.*
- Высшие коммерческие курсы в Киеве 1906/1907 у. г., 1907/1908 у. г. ЦДІАУК. Ф. 422. *Канцелярія Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. Оп. 661. Спр. 2.*
- Відозви, протоколи засідань ради Українського вільного університету про його заснування. ЦДАВОВУ. Ф. 4373. *Спілка українських журналістів та письменників у м. Відні. Оп. 1. Спр. 3.*
- Дамский комитет, 1913 г. ДАОО. Ф. 62. *Одеські вищі жіночі медичні курси. Оп. 1. Спр. 38.*
- Дело с отчетом о деятельности Киевского Фребелевского общества содействию делу воспитания детей и материалы к отчету, 1915 г. ДАК. Ф. 163. *Київська міська управа. Оп. 21. Спр. 216.*
- Дисципліни, що читалися на курсах, обов'язкові та необов'язкові. ДАК. Ф. 244. *Київські вищі жіночі курси. Оп. 17. Спр. 23.*
- Докладная записка А. В. Жекулиной. Проект устава. 1905 г. ЦДІАУК. Ф. 422. *Канцелярія Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. Оп. 658. Спр. 176.*
- Доклад о передаче женских высших медицинских курсов Медицинскому обществу. ДАХО. Ф. 201. *Женский медицинский институт. Оп. 1. Спр. 16.*
- Записная книжка С. И. Маслова за 1904 г. ІР НБУВ. Ф. 33. *Маслов С. І. Од. зб. 3665.*
- Звіти про роботу та діяльність Київського археологічного інституту. ЦДІАУК. Ф. 3806. *Полонська-Василенко Н. Д. Оп. 1. Спр. 42.*
- Книга вхідних та вихідних документів. ЦДАВОВУ. Ф. 3859. *Український вільний університет в м. Празі. Оп. 1. Спр. 139.*
- Книга протоколов собраний факультетов частного политехнического института. ДАДО. Ф. 2065. *Частный еврейский политехнический институт. Оп. 1. Спр. 1627.*
- Королева Ольга Васильевна. ДАК. Ф. 153. *Київський комерційний інститут. Оп. 7. Спр. 936.*

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

- Краткий отчет о составе Высших коммерческих курсов в 1906–1907 году. ДАК. Ф. 229. Высшие коммерческие курсы Министерства торговли и промышленности. Оп. 1. Спр. 19.
- Краткий отчет о составе курсов в 1906–1907 г. Обзор преподавания. ДАК. Ф. 229. Высшие коммерческие курсы Министерства торговли и промышленности. Оп. 1. Спр. 3.
- Личное дело Гавриловой Ольги Ивановны. ДАХО. Ф. 772. Харьковский женский Политехнический институт, учрежденный Южно-Русским обществом технологов. Оп. 1. Спр. 276.
- Материалы к годовым отчетам о деятельности курсов, 1911–1916 гг. ДАОО. Ф. 45. Новоросійський університет. Оп. 19. Спр. 72.
- Музиченко О. Ф., 1875–1937 р. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ. Оп. 1, т. 2. Спр. 5163.
- Об учреждении трех стипендий на ВЖК Невиандт. ДАХО. Ф. 45. Харьковская городская дума. Оп. 1. Спр. 3281.
- Об учреждении Устава Попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин. ДАХО. Ф. 29. Харьковское губернское по делам о товариществах и объединения присутствии. Оп. 1. Спр. 109.
- Объяснительная записка от 6 марта 1912 г. ДАК. Ф. 244. Київські вищі жіночі курси. Оп. 17. Спр. 71.
- О постановке и обсуждении вопроса в Государственной думе по украинизации школ 1909 г. ІР НБУВ. Ф. 66. Лучицький І. В. Спр. 255.
- Отчет за 1913 г. о состоянии курсов. ДАОО. Ф. 62. Одеські вищі жіночі медичні курси. Оп. 1. Спр. 34.
- Отчет о деятельности Высших женских курсов в 1915-16 г. ДАОО. Ф. 334. Одеські вищі жіночі курси. Оп. 3. Спр. 7657.
- Отчет о деятельности и состоянии Курсов за 1911 г. ДАОО. Ф. 62. Одеські вищі жіночі медичні курси. Оп. 1. Спр. 25.
- Отчет о занятиях за 1910 г. профессорского стипендиата по кафедре философии Вас. Вас. Зеньковского. ДАК. Ф. 16. Київський університет Святого Володимира. Оп. 465. Спр. 3389.
- Отчет о работе Высших женских курсов сельского хозяйства и лесоводства в г. Харькове Министерства земледелия за период с 1 сентября 1917 года по 1 января 1919 года. ДАХО. Ф. 1031.

*Высшие женские курсы сельского хозяйства и лесоводства
Департамента земледелия, г. Харьков. Оп. 1. Спр. 7.*

Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов в
1912/13 г. ДАОО. Ф. 334. *Одеські вищі жіночі курси. Оп. 3. Спр. 7656.*

Отчет составлен о деятельности высших женских курсов за 1904,
1907, 1908 гг. ДАОО. Ф. 45. *Новоросійський університет. Оп. 19.
Спр. 50.*

Отчет, 1915 г. ДАОО. Ф. 62. *Одеські вищі жіночі медичні курси. Оп. 1.
Спр. 45.*

Отчеты профессоров и преподавателей о проведении практических
занятий за 1911–1912 гг. ДАК. Ф. 244. *Київські вищі жіночі курси.
Оп. 17. Спр. 203.*

Переписка с Киевским губернатором и другими учреждениями о
политической проверке директора Киевского коммерческого
института М. В. Довнар-Запольского, студентов и других лиц.
ЦДІАУК. Ф. 274. *Київське губернське жандармське управління.
Оп. 4. Спр. 583.*

Переписка департамента полиции и Харьковского губернского
жандармского управления о политических взглядах
профессорского и преподавательского состава
Харьковских высших учебных заведений. ЦДІАУК. Ф. 705.
*Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Оп. 1.
Спр. 699.*

Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ о сборе
сведений в политической благонадежности профессоров
Киевского университета Иконникова В. С., Харьковского
университета Сиввы В. И., Нетушила И. В., Палиенко Н. И.,
Левитском В. Ф., 1915 г. ЦДІАУК. Ф. 274. *Київське губернське
жандармське управління. Оп. 4. Спр. 531.*

Положение об Институте.; переписка с профессорами о пересылке
ученых трудов; с лицами окончивших Институт ДАК. Ф. 153.
Київський комерційний інститут. Оп. 8. Спр. 1327.

Положение о высших женских медицинских курсах в городе Одессе.
ДАОО Ф. 62. *Одеські вищі жіночі медичні курси. Оп. 1. Спр. 6.*

Положение о частных женских общеобразовательных
курсах, учрежденных в Киеве профессором М. В. Довнар-
Запольским на основании Высочайшего соизволения,
последовавшего 3 декабря 1905 года. ЦДІАУК. Ф. 442. *Канцелярія*

Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики

Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. Оп. 538. Спр. 207.

По ходатайству об утверждении проекта устава женского университета Св. Ольги в Киеве взамен существующего «Положения о Высших Женских Курсах в Киеве», 1911 г. ЦДІАУК. Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу. Оп. 161. Спр. 32.

Програми викладів (УВУ). Прага (1925–1928), (1932–1935), (1937–1939 рр.). ЦДАЗУ. Ф. 12. Колекція документів українських еміграційних організацій. Оп. 1. Спр. 70.

Про організацію вузів. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ. Оп. 1, Спр. 277.

Про предмети, що на фізико-математичному факультеті (дисципліни педагогічного циклу), вважалися необов'язковими для вивчення. ДАК. Ф. 244. Київські вищі жіночі курси. Оп. 17. Спр. 5.

Про Харківський приватний фармацевтичний інститут М. П. Ряснянського, 2018 р. ЦДАВОВУ. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 365.

Расписание лекцій и практических занятий профессором, преподавателей и лекторов историко-филологического факультета на 1918–1919 гг. ДАК. Ф. 244. Київські вищі жіночі курси. Оп. 17. Спр. 552.

Речь проф. С. В. Левашова на открытии Одесских высших женских медицинских курсов 26.09.1910 г. ДАОО. Ф. 62. Одеські вищі жіночі медичні курси. Оп. 1. Спр. 345.

Статистические сведения о слушательницах Киевских высших женских курсов, 1918 г. ДАК. Ф. 244. Київські вищі жіночі курси. Оп. 17. Спр. 57.

Статут єврейського приватного інституту теології і суспільних наук. ЦДАВОВУ. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 344.

Устав высших коммерческих курсов М. В. Довнар-Запольского в г. Киеве, 1906 г. ЦДІАУК. Ф. 422. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. Оп. 636. Спр. 123.

Устав Харьковских высших коммерческих курсов, 1912 г. ДАХО, Ф. 3. Канцелярія харьковського губернатора. Оп. 285. Спр. 243.

Устав частного Харьковского женского медицинского института. ДАХО. Ф. 201. Женский медицинский институт. Оп. 1. Спр. 20.

Учебные планы Екатеринославского частного политехнического института. ДАДО. Ф. 2065. Частный еврейский политехнический институт. Оп. 3. Спр. 100.

Харьковский женский медицинский институт. ЦДАВОВУ. Ф. 2201.
Міністерство освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 363.

Харьковский коммерческий институт, 1916 г. ЦДАВОВУ. Ф. 2201.
Міністерство освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 366.

ДОДАТКИ

Додаток А
Фотоматеріали

Рис. А.1. Професори і слухачки Київських ВЖК, 1882 р.

Рис. А.2. О. Хоружинська (Франко) –
слухачка Київських ВЖК із сестрою

Рис. А.3. Слухачки Київських ВЖК з проф. М. Дашкевичем

Рис. А.4. Курсистки ВЖК в хімічній лабораторії

Рис. А.5. Споруда Київських ВЖК

Рис. А.6. Викладачі та слухачки Харківського жіночого медичного інституту

Рис. А.7. Перша споруда Харківського жіночого медичного інституту

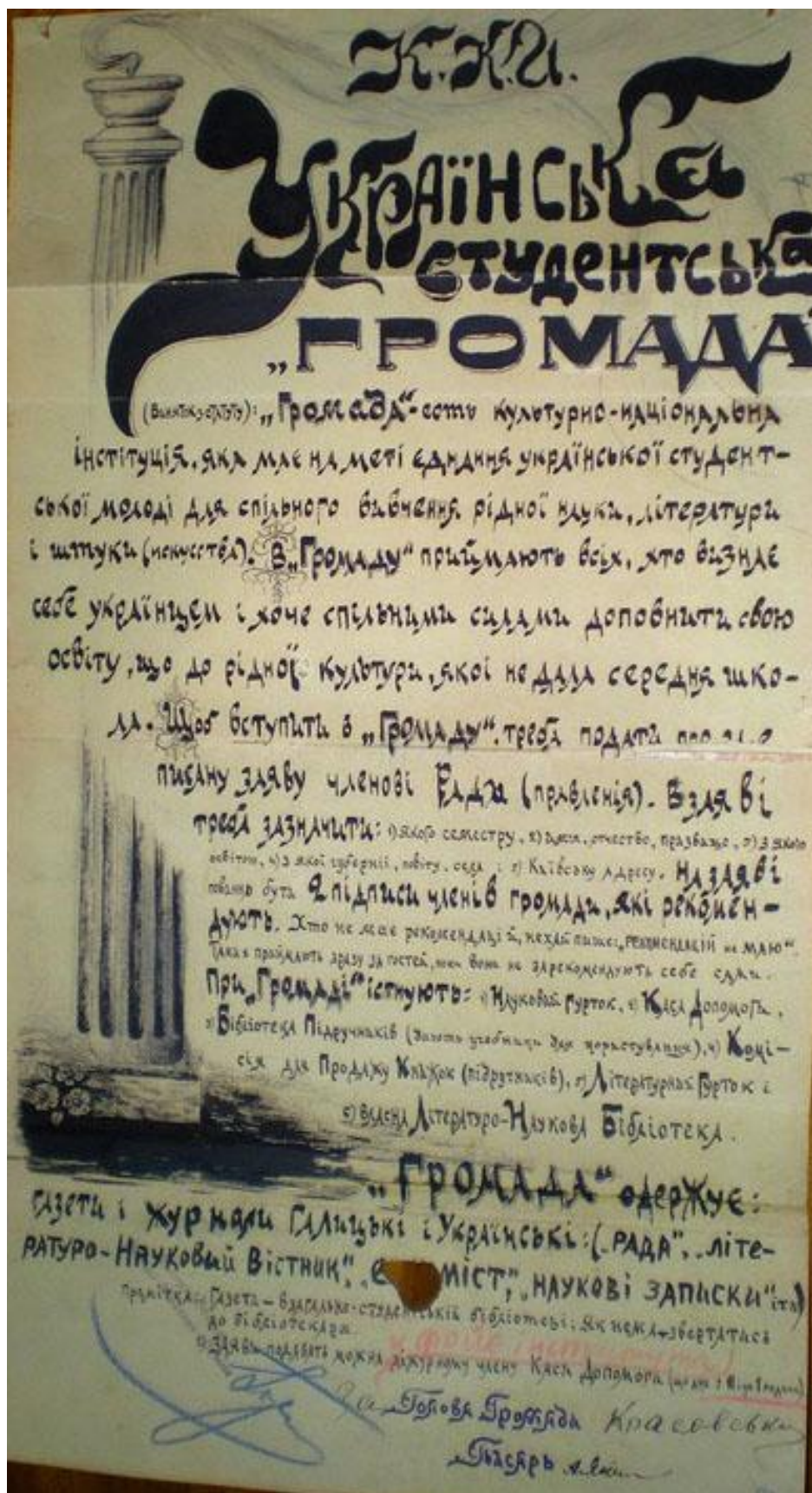

Рис. А.8. Витяг із статуту Української студентської громади Київського комерційного інституту, 1908 р.

Рис. А.9. Будівля Київського комерційного інституту

Рис. А.10. Викладачі музично-драматичної школи імені М. Лисенка

Рис. А.11. Студенти та доктори Українського вільного університету, м. Прага

Рис. А.12. Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ

Наукове видання

Корж-Усенко Лариса Вікторівна,
Сидоренко Олена Леонідівна

**Недержавна вища школа України:
ретродосвід та сучасні виклики**

Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск: ***В. І. Шейко***
Комп'ютерний набір і верстка: ***Д. В. Мартиненко***

Здано в набір 17.12.2019 р. Підписано до друку 22.01.2020 р.
Формат 60x84/16 Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. др. арк. 9,3. Обл.-вид. арк. 8,58.
Тираж 150 пр. Вид. № 53.

Адреса редакції та видавця:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002
СумДПУ імені А. С. Макаренка